

Landskapshistorisk analys vid Kode

Kungälv kommun
Västra Götalands län

Pär Connelid
Kula AB, rapport 2021-12-21

Kula AB

Magasinsgatan 17

432 45 VARBERG

E-post: kula@kulturgeografi.se

Mobiltelefon: 070-2000778

Rapporttitel: Landskapshistorisk analys vid Kode

Författare: Pär Connelid, Kula AB

Foto: Samtliga fotografier tagna av Pär Connelid, Kula AB

Illustration på framsidan: Drönarbild över den gamla utmarken vid Halltorp, med åkerslätten och Solberga kyrka i bakgrunden.

Datum: 2021-12-21

Uppdragsgivare: Kungälv kommun

Innehållsförteckning

1. Bakgrund, syfte och upplägg	3
2. Gårdar, byar och odlingslandskap kring Kode - en kort bakgrund	4
2.1 <i>Odlingslandskapet på de historiska kartorna</i>	6
3. Fornlämningar och andra registrerade spår	11
4. Kulturmiljöer inom och i nära anslutning till tätortsområdet i Kode	14
4.1 <i>Tunge</i>	14
4.2 <i>Långeland och Kode</i>	19
4.3 <i>Bräcke</i>	24
4.4 <i>Guntorp och Hede</i>	28
4.5 <i>Halltorp</i>	34
5. Sammanfattande diskussion	39
5.1 <i>Värdekärnor inom om strax utanför tätortsområdet</i>	41
5.1.1 <i>Tunge</i>	41
5.1.2 <i>Guntorp/Hede</i>	42
5.1.3 <i>Långeland/Kode</i>	43
6. Referenser	44

1. Bakgrund, syfte och upplägg

Kula AB har på uppdrag av Kungälv kommun (genom översiktsplanerare Linda Andreasson, Samhälle och utveckling) utfört en översiktlig kulturhistorisk analys av odlingslandskap och kulturmiljöer inom och i anslutning till fördjupat översiktsområde vid Kode. En rumslig utgångspunkt för arbetet har varit gällande tätortsavgränsning vid Kode, vars utsträckning markerats med blå linje i kartbilden nedan. Streckad linje till vänster i kartan visar östra begränsningen för kulturmiljövårdens riksintresseområde Solberga - Ödsmål (O17).

Figur 1. Tätortsavgränsning vid Kode (blå linje). Den streckade, svarta linjen till vänster visar östra gränsen för kulturmiljövårdens riksintresseområde Solberga - Ödsmål (O17).

Utredningen utgör en del av Kungälv kommunens pågående arbete med fördjupad översiktsplan för Kode. Den är tänkt att utgöra kunskapsunderlag i värderingen av kulturmiljöer, främst sådana som ligger utanför eller i nära anslutning till redan bebyggda områden. Arbetet har ett landskapshistoriskt fokus. Ett huvudsyfte är att utifrån synliga lämningar och historiska kartor beskriva utvecklingen inom olika delar av odlingslandskapet som omger dagens tätortsbebyggelse. Det annat viktiga syftet är att identifiera och beskriva enskilda spår och övergripande historiska strukturer som bör uppmärksammas i det fortsatta arbetet med värdering och utveckling av kulturmiljöer i området. Det landskapshistoriska "ramverket" kan givetvis också vara en utgångspunkt i planeringen och gestaltningen av tillkommande bebyggelse.

Arbetet fokuserar på tätortsområdet och dess nära omgivning. Fältinsatserna omfattade en och en halv arbetsdag och inriktades på ytor väster om järnvägen. Området mellan järnvägen och E6 besöktes endast undantagsvis till fots. Någon detaljerad inventering har emellertid inte utförts; fältarbetet hade snarast karaktären av stickprovsmässiga besiktningar.

2. Gårdar, byar och odlingslandskap kring Kode - en kort bakgrund

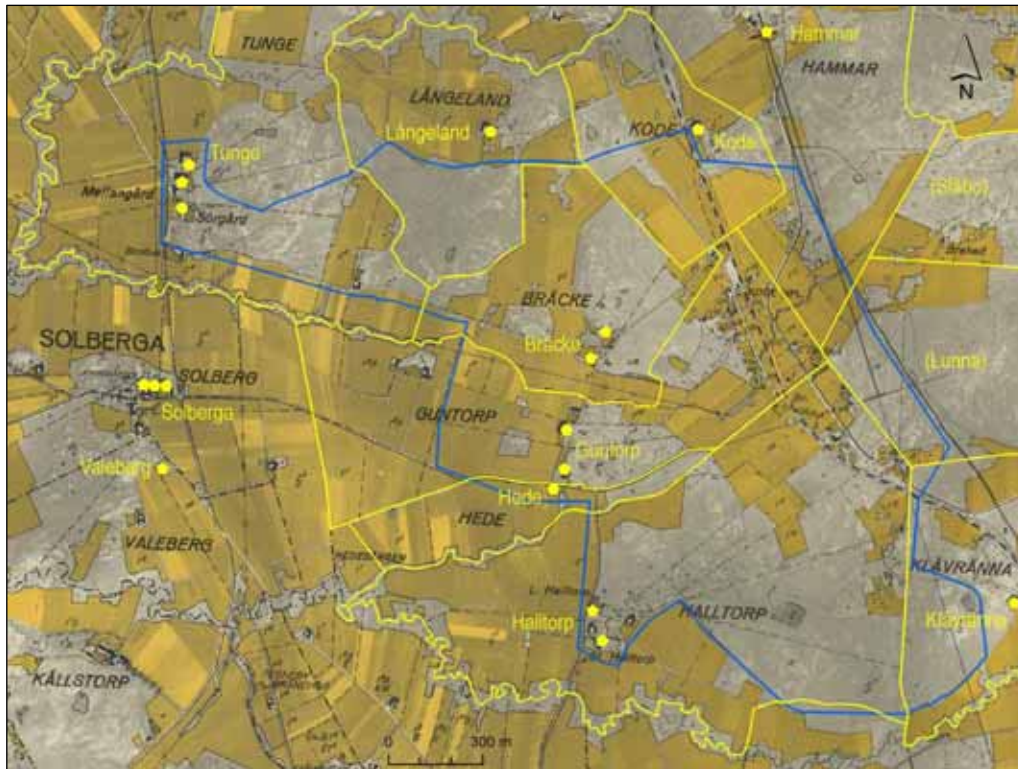
Utredningsområdet berör i högre eller mindre grad marker till ett tiotal äldre jordregisterenheter, d v s gårdar och byar. Det är på dessa gamla jordbruksdomäner, bestående av tidigare åker-, ängs- och betesmarker, som tätortsbebyggelsen i Kode har vuxit fram. De mest tätbebyggda delarna av samhället återfinns på marker som historiskt hört till Kode, Guntorp, Halltorp och Bräcke. I de tre förstnämnda fallen har 1900-talets bostadsbebyggelse främst brett ut sig på ytor som under lång tid legat på *utmark* och betats. Vid Bräcke har den gamla åkermarken på *inägorna* exploaterats. Det äldre odlingslandskapets organisation är dock fortfarande avläsbar i landskapet, även i de hårdast exploaterade områdena. Vid Bräcke finns exempelvis agrart präglad, äldre bebyggelse på de båda gårdstomterna, med ännu brukad öppen åkermark närmast söder om. Kring bostadsbebyggelsen lite längre mot nordväst löper en stenmur som tidigare hägnade in åkermarken i dalgången. Muren löper i den historiskt viktiga gränsen mellan inägorna och utmarken (se bilden nedan).

Figur 2. Den gamla stenmuren vid Bräcke avgränsade förr åkrarna i dalgången från betesmarker på höjderna intill. Lite längre bort i bilden löper muren i tomtgränserna vid några av villorna.

Agrarbebyggelsen och stenmuren vid Bräcke är exempel på tydliga, kvarvarande element från det gamla jordbrukslandskapet som gör det möjligt att förstå hur detta varit organiserat och sett ut. På de omkringliggande byarnas och gårdarnas marker finns ännu flera historiska – och förhistoriska! – spår som utgör värdefulla kulturmiljöer med delvis stora pedagogiska och upplevelsemässiga kvaliteter. Den här rapporten avser att lyfta fram en del av dessa värden och beskriva dem i ett landskapshistoriskt sammanhang.

Kartbilden i figur 3 på nästa sida redovisar gårdarnas och byarnas gränser samt lägen för den äldsta kända bebyggelsen. Som underlag har 1930-talets ekonomiska

Figur 3. Äldre gårds- och bygränser inom och närmast runt omkring Kode samhälle. Gula hussymboler visar lägen för de äldsta kända gårdstomterna. Ekonomiska kartan från 1930-talet, bladet JÖRLANDA SO.

karta (tryckår 1936) använts. Gula linjer visar 1930-talets jordregistergränser, vilka ungefär sammanfaller med rågångarna på de historiska kartorna. Gula hussymboler anger det ”ursprungliga” antalet hemman inom varje enhet och äldsta kända lägen för dessa. Vid Tunge finns således tre hussymboler eftersom äldre skattelängder upptar tre hemman. I realiteten har där sedan åtminstone 1700-talet funnits flera gårdsenheter eftersom stamhemmanen tidigt klövs i mindre delar. Vid Bräcke och Guntorp anges två tomtlägen, trots att det rör sig om enstaka hemman. På båda platserna fanns redan i slutet av 1700-talet två hemmansdelar. Det har här inte varit möjligt att avgöra vilken av de två lägena som är äldst, så båda redovisas i figur 3.

Sammanlagt berörs alltså markerna till ett tiotal gårdar och byar. På typiskt bohuslänskt vis rör det sig om ganska små enheter. Tunge och Halltorp är i kameran avseende de enda byarna med tre respektive två hemman. Kyrkbyn, vars marker i huvudsak ligger utanför det studerade området, upptas med tre hemman i de äldre skattelängderna. Resten utgörs av enstaka hemman. I praktiken fungerade, som redan nämnts, även dessa under i varje fall 1700- och 1800-talet som småbyar, eftersom de delats upp på flera brukare med egna hushåll.

De flesta bebyggelseenheter nämns i biskop Eysteins jordebok – kallad ”Den røde Bog” – från omkring 1390, i vilken den norska kyrkans jordegendomar redovisas. I övrigt förekommer de första skriftliga beläggen vanligen i 1500-talets skattelängder (Janzen 1972).

I Janzen 1972 (*Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län, del VI*) förklaras bakgrunden till ortnamnen. Flera av namnen i området är representativa för Bohuslän och mera allmänt för den här delen av landet. Det gäller exempelvis de båda enheterna med

efterleden *-torp*: Guntorp (*Gunnothorppe* 1390) och Halltorp (*Hallothorpppe* 1390). Ortnamnselementet *torp* brukar ges betydelsen ”nybygge, utflyttad gård”. Förleden i dessa fall innehåller de ”fortida” mans- eller kvinnonamnen Gunna/Gunne respektive Halla/Halle. Gårdsnamnet Bräcke (*Brecke* 1528) innehåller ordet *bräcka* som betyder ”bred sluttning”. Två av namnen har sin bakgrund i närheten till rinnande vatten. Namnet Tunge hänger samman med *tunga* i betydelsen *landtunga* och avspeglar troligen markernas belägenhet mellan två å-armor. Även Långeland (*Langulande* 1390) antas vara namngivet efter läget intill ett vattendrag. Om man söker en förklaring till namnet Kode (*Kotom* 1390) blir det svårare. Här ryms ett ”dunkelt” *kota* som det för närvarande inte verkar finnas någon säker förklaring till. Sannolikt syftar det på någon terrängformation, oklart vilken.

Som framgår av figur 3 är det ett utpräglat odlingslandskap som möter i 1930-talet kartbild över Kode-området. Någon tätortsbebyggelse existerar inte. En mindre ansamling hus ligger dock samlade kring järnvägen. Det rör sig här om ”embryot” till järnvägssamhället Kode som växer fram under efterföljande decennier.

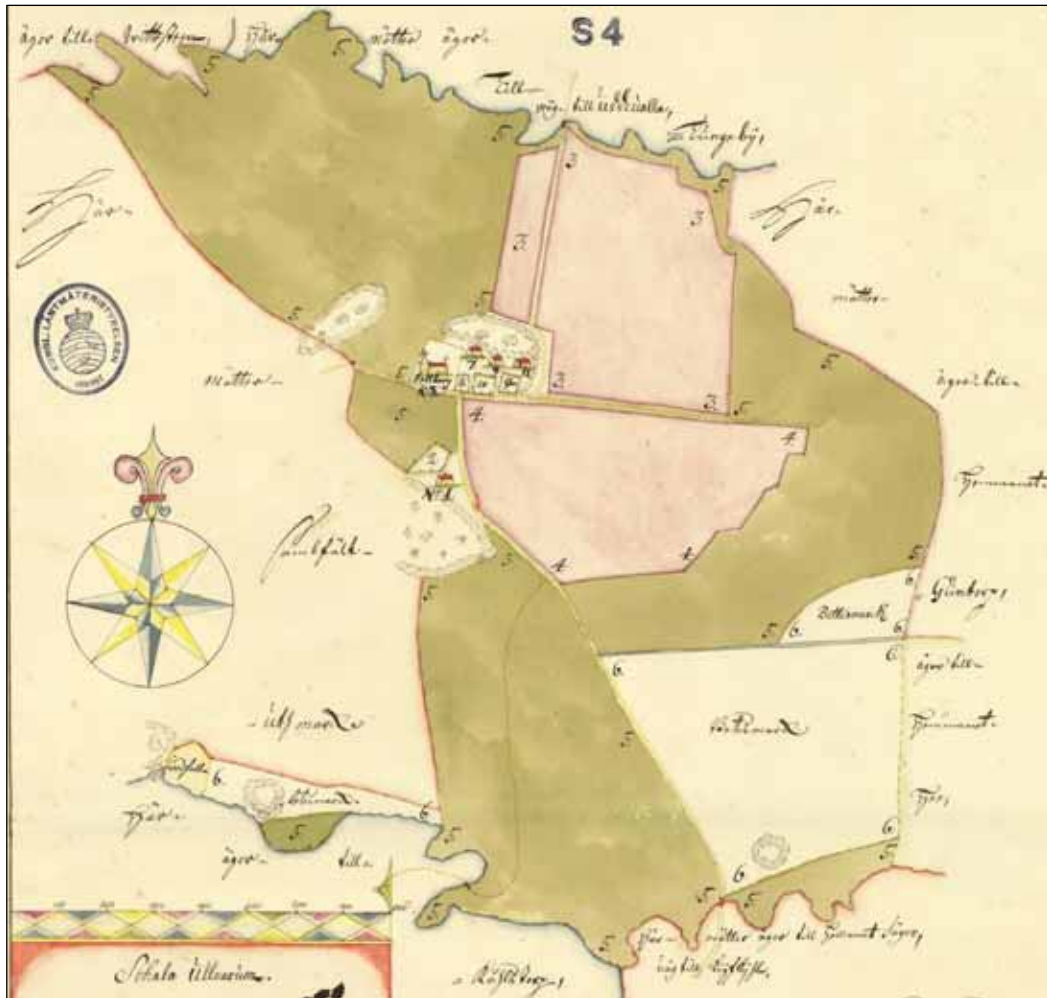
På 1930-talet hade sannolikt åkermarken sin historiskt största utbredning. Uppodlingen ute på slätten längs Vallby å är mycket hög. Åkermarken sträcker sig även upp i sänkor mellan bergen. Det rör sig här delvis om ytor som längre tillbaka legat på utmark men som odlades upp under 1800-talets agrara revolution. En stor del av dagens tätortsbebyggelse ligger på ytor av det här slaget.

2.1 Odlingslandskapet på de historiska kartorna

Det äldre svenska kartmaterialet är unikt genom sin omfattning, täckningsgrad och tekniska kvalitet. Kartorna används sedan länge inom landskapsforskningen och i kultur- och naturmiljövärden. Många strukturer i dagens landskap (bebyggelse, vägar, gränser, markanvändning etc) går i högre eller mindre grad tillbaka på rumsliga mönster som möter i kartorna. De är därför användbara när det gäller förståelse och värdering av landskapets historiska innehåll. Kartornas stora attraktionskraft gör dem även till lämpliga verktyg för information och levandegörande.

I detta avsnitt presenteras det äldre odlingslandskapets uppbyggnad översiktligt. Det sker med hjälp av tre generationer kartor över kyrkbyn Solberga samt 1776 års karta över den gemensamma utmarken till hemmanen Kode, Långeland, Bräcke m fl. Sistnämnda karta täcker stora delar av tätortsområdet Kode. Kyrkbyns marker ingår inte direkt i det studerade området utan får här illustrera de historiska kartorna som källmaterial samt hur landskapets utvecklats.

Figur 4 på nästa sida återger den äldsta kartan över kyrkbyn Solberga från 1721. Den är ett exempel på andra generationens storskaliga kartor. Första generationen saknas i de västsvenska landskapen eftersom de tillkom redan under 1600-talets första hälft, då Bohuslän hörde till Norge. Centralt i kartbilden syns kyrkan och de tre intilliggande gårdarna som utgör själva kyrkbyn. Lite längre söderut (nr 1) ligger gården Valeberg, vars ägor ligger blandade med Solbergas, eller som lantmätaren uttrycker det: ”...åker och äng, teg om teg med hvar andra...”. De enskilda åker- och ängstegarna redovisas alltså inte på kartan. Byn genomkorsas av landsvägen, vilken enligt lantmätaren orsakar skada på grödor och gräs.

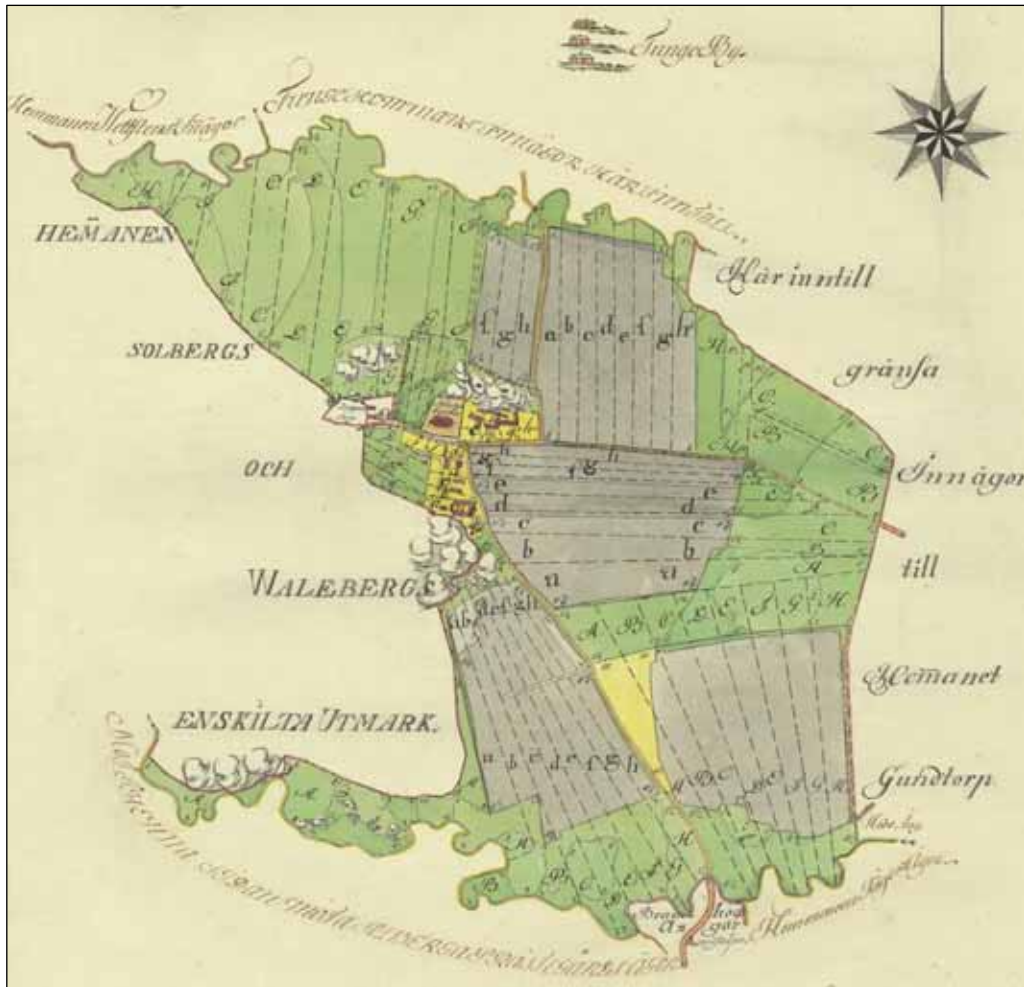
Figur 4. 1721 års karta över Solberga kyrkby och det intilliggande hemmanet Valeberg. Akten N103-57:1 i Lantmäteristyrelsens arkiv.

Kartan visar inägora, d v s åker- och ängsmark. Byns utmark är belägen i mer höglänt terräng i sydväst, på den ljusa ytan till vänster i bild. De rosa fälten visar åkermarken, som för 300 år sedan hade betydligt mindre omfattning än idag. Åkrarna i norra området består av lerjord medan de i söder återfinns på lättare, delvis sandig jord. Utsädet domineras av blandsäd (korn och havre), bönor och ”något ärtor”. Hela ytan brukas årligen utan träda, i så kallat ensäde.

De gröna fälten utvisar ängen, som beskrivs som ”mässlupin tufwig hårdwall”, d v s relativt torr mark. Bland impedimenten nämner lantmätaren jordfallen (skreden) längs Vallby å. Den ljusa ytan (nr 6) med texten ”betesmark” är ljunggången och sägs vara ”oduglig till äng”.

Storskifteskartan från år 1777 (figur 5) avslöjar att uppodlingen på inägora då hade kommit en bit på väg. Den ovan nämnda betesmarken i söder och en yta väster om landsvägen är omvandlad till åker. Vid storskiftet – reformen som föregick 1800-talets laga skifte – delas marken mellan åtta brukare, sex i Solberga (c–h) och två i Valeberg (a och b). De ursprungliga hemmanen i kyrkbyn och Valeberg har delats upp i två enheter vardera. Ett par av Solbergagårdarna är utflyttade från gamla tomten och har etablerats intill landsvägen söder om kyrkan.

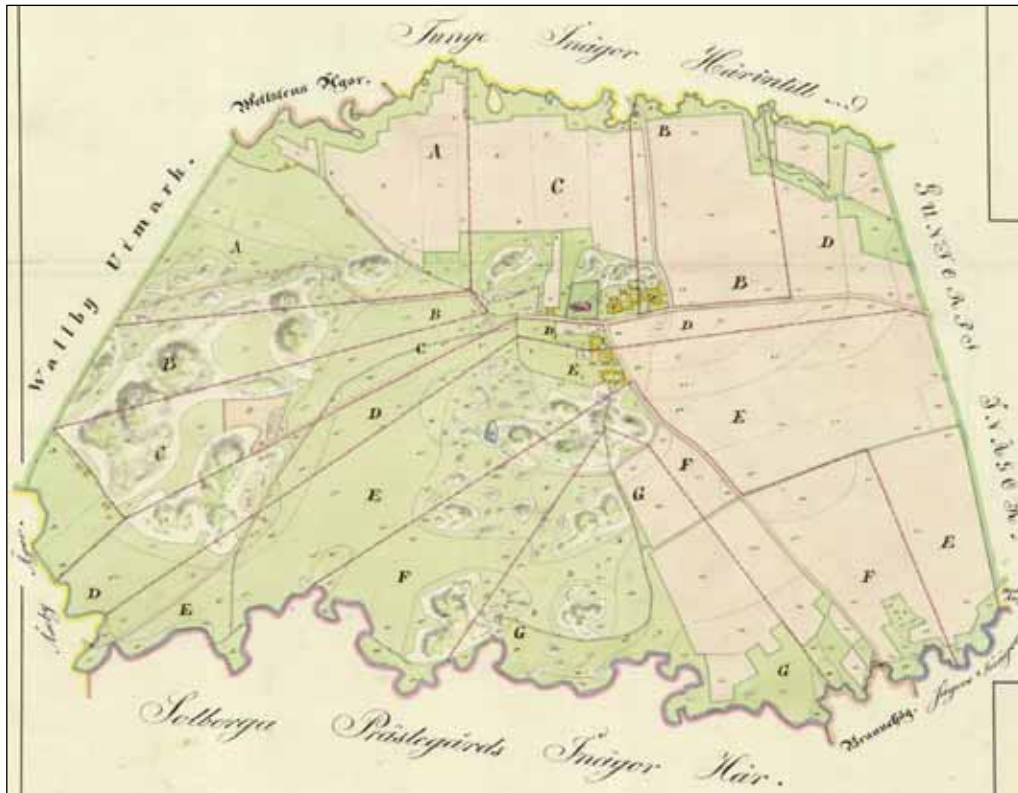

Figur 5. Storskifteskartan över Solberga kyrkby och Valeberg från 1777. Akten N103-50:2 i Lantmäteristyrelsens arkiv.

Storskifteskartorna utgör den tredje generationen storskaliga gårds- och bykartor. De förekommer över nästan hela Bohuslän och är i regel mycket välgjorda. Till varje karta hör en beskrivning innehållande uppgifter om själva skiftesförrättningen och markernas beskaffenhet. I en tabell redovisas uppgifter om vem som ägde vad före respektive efter skiftet, marknamn, jordens bonitet m m. Här finns inte sällan viktig information som kompletterar kartbilden. Marknamn och bonitetssiffror kan användas för att spåra övergiven bebyggelse och andra företeelser av exempelvis arkeologiskt intresse. Namn på åkrar och ängar speglar ofta tidigare faser i markanvändningen eller ger en vink om hur vegetationen har förändrats.

Den fjärde generationens kartor tillkom i samband med *laga skiftet*, vilket stadgades år 1827. Avsikten med skiftet var att lösa problemen med ägosplittringen och de alltmer ökande avstånden mellan bebyggelsen och nyodlad mark. Detta löstes genom utflyttning av gårdar från de gamla tomterna, så att dessa kunde lokaliseras närmare inpå nya åkrar – byarna ”sprängdes”. Uppsplittningen i ägandet hade ökat genom den klyvning av hemmanen som framkommer på bl a storskifteskartan över kyrkbyn Solberga.

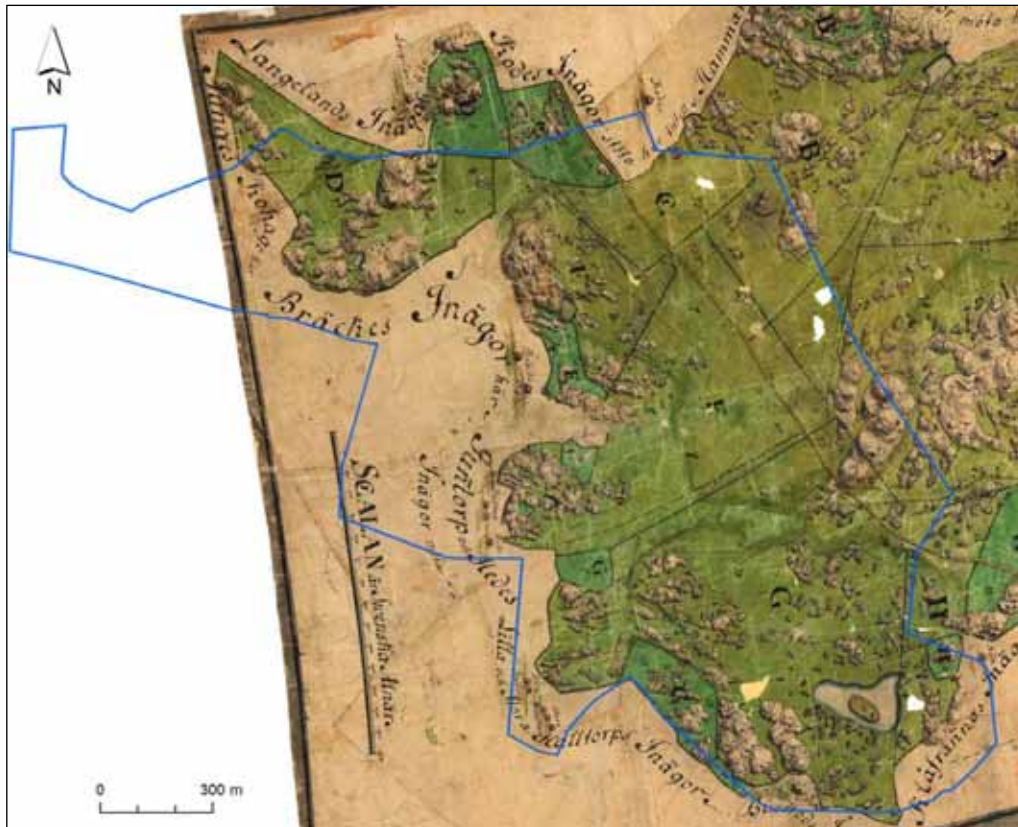
Figur 6. 1831 års laga skifteskarta över Solberga kyrkby och Valeberg. Akten N103-50:3 i Lantmäteristyrelsens arkiv.

Solberga och Valebergs marker laga skiftades relativt tidigt, nämligen redan 1831. Kartan visas som figur 6 på nästa sida. Antalet brukningsenheter i Solberga har vid tiden för skiftet minskat till fem.

Som framgår av kartbilden ovan har åkermarken 1831 expanderat ytterligare på ängens bekostnad. Stora delar av dalgången norr och nordväst om kyrkan är uppodlad. En åkeryta har även tillkommit mellan bergshöjderna väster om kyrkan. Åkermarken utökades i det sistnämnda området avsevärt under de efterföljande decennierna.

Som tidigare nämnts återfinns stora delar av dagens tätortsbebyggelse i Kode på gammal utmark. Denna utnyttjades fram till 1777 samfällt av flera gårdar och byar, bl a Bräcke, Guntorp, Halltorp och Kode samt flera enheter i öster. Bebyggelsen var belägen precis i övergången mellan utmarken och de omkringliggande inägorna. Utmarken omfattade även området söder om Långeland. I realiteten sträckte den sig ända fram till Tunges inägor som emellertid redan på 1700-talet enskilt förfogade över en större beteshage omedelbart öster om gårdstomterna. Jordbruksbebyggelsen i Guntorp, Halltorp och Bräcke ligger kvar i den topografiskt betingade och i landskapet ännu framträdande gränsen mot den gamla utmarken.

1776 upprättades en välgjord och vacker karta över det stora utmarksområdet av den i Bohuslän flitigt verksamme lantmätaren Lars Wessborg. Ett utsnitt ur denna återges i figur 7 på nästa sida. För orienteringens skull visas tätortsområdet i kartbilden. Som framgår är kartan i original inte orienterad med norr uppåt.

Figur 7. 1776 års storskifteskarta över utmarker till Kode, Bräcke m fl. Akten 14–SOL–36 i Lantmäterimyndigheternas arkiv.

I Wessborgs karta visualiseras på ett ovanligt vackert sätt det öppna och av hårt bete präglade utmarkslandskapet. Gårds- och bytomterna återfinns mitt i kartbilden, med Långeland och Kode i norr (strax utanför tätortsmarkeringen). Bräcke, Guntorp och Halltorps tomter ligger i nära anslutning till än idag karaktärsskapande bergshöjder. Längre österut, där huvuddelen av dagens tätortsbebyggelse breder ut sig, finns en större sammanhängande yta utan berg. Området, som genomkorsas av landsvägen, kallas i kartbeskrivningen "Brehed". Den lite mer splittrade terrängen längre österut benämns "Skillarebacken".

Vid flera av tomterna finns mindre, enskilda kohagar, vilka återges med mörkare grön färg. Långelands och Kodes hagar i norr är något större. De ligger kring var sitt höjdparti och har både rumsligt och hävdmässigt till stor del överlevt fram till idag. Markerna betas och saknar skog och i gränsen löper en stenmur i den gamla gränsen mellan gårdarna. I Kodes hage har lantmätaren markerat en liten damm eller liknande som också finns kvar (jfr nedan).

En betydligt större vattenmiljö redovisas i södra delen av utmarken, synlig nere till höger i figur 7. Den benämns i kartans beskrivning som "Halltorps Damm" och mäter 250 meter i öst-väst och som mest cirka 180 meter i nord-syd. Den redovisas inte på 1930-talets ekonomiska karta och har således försvunnit innan dess. Som framgår av kartbilden finns en liten holme i dammen. På 1834 års laga skifteskarta kallas den "Storedammen".

3. Fornlämningar och andra registrerade spår

I figur 8 nedan redovisas tidigare registrerade lämningar i det statliga fornminnes-systemet Fornsök. Objekten visas med samma färger som de uppträder i Fornsöks fönster på Riksantikvarieämbetets hemsida. Röd färg avser *fornlämning* medan blått visar objekt som antingen är klassificerade som *möjlig fornlämning* eller *övrig kulturhistorisk lämning*. Det relativt nya begreppet möjlig fornlämning används när det inte går att säkerställa status genom exempelvis provgrävning. De här objekten behöver således ytterligare bedömning och kan då komma att klassas upp till fornlämning.

Övrig kulturhistorisk lämning avser objekt som inte uppfyller kulturmiljölagens krav på fornlämningar, t ex ålderskriteriet ”tillkommet före 1850” eller att de är varaktigt övergivna. De kan dock ibland tillskrivas ett relativt stort bevarandevärde, om de exempelvis ingår som bärande delar i en i övrigt välbevarad och sammansatt kulturmiljö. Det bör påpekas att även övriga kulturhistoriska lämningar kan uppgraderas till fornlämning i samband med fördjupade utredningar.

Figur 8. Objekt i Fornsök. Röd färg visar fornlämningar, blått möjliga fornlämningar eller övrig kulturhistorisk lämning. Numrering med de fyra sista siffrorna i Fornsök, där förleden L1968 har utelämnats av utrymmesskal.

Antalet registrerade kulturhistoriska lämningar inom tätortsområdet och dess närhet är ganska litet. De flesta fornlämningarna återfinns i söder, öster om Halltorp. Det rör sig här till största delen om förhistoriska gravar och hållristningar i form av skålgropar. Närmast den gamla tomten finns två resta stenar (objekten 3050 och 8063), d v s gravar markerade med ett upprätt stående block. På höjden 500 meter öster om tomten ligger ett par stensättningar, 12 respektive 5 meter i diameter. Objekten 3049 och 3757 är registrerade som ”stenåldersboplatser” efter att man påträffat flintavslag. Avgränsningen av dessa är dock mycket osäker; de kan ha avsevärt större omfattning.

I södra delen av Halltorps gamla bytomt och på den intilliggande åkermarken finns inte mindre än fem registrerade ytor med skålgropar (8281 m fl). Endast tre prickar har markerats på kartan i figur 8. Det sammanlagda antalet konstaterade skålgropar uppgår till 82; samtliga belägna på berghällar. Den största koncentrationen består av 61 gropar. I vägkanten ett par hundra meter längre norrut finns flera skålgropar (3587) och ett par ”fotsulor”.

Områdets största koncentration med skålgropar återfinns i vackert läge på en liten bergklack cirka 350 meter öster om Tunge skola. Totalt 92 gropar har registrerats här, fördelade på nio ytor (2757 m fl). De ligger ganska tätt samlade på en mindre, markerad höjd med åkermark strax söder om (jfr figur 9). Omedelbart söder om höjden finns ett litet fornlämningsområde inom vilket flintavslag har påträffats. Eftersom 10-meterskurvan når in i höjld med Tunge skola kan platsen inte ha legat särskilt långt från havsstranden under bronsålder.

Figur 9. Skålgropar på en berghäll några hundra meter öster om Tunge skola. I bakgrunden Solberga kyrka.

Stora blåmarkerade ytor i figur 8 visar ungefärlig utbredning av bebyggelsen på de äldsta kända gårds- och bytomterna enligt äldre kartor. Samtliga är idag till största delen bebyggda och därför inte registrerade som fornlämningar. Fornsök redovisar dem som möjliga fornlämningar. Eftersom inga arkeologiska lämningar eller fynd redovisas bör de egentligen, i enlighet med nuvarande registreringsrutiner, upptas med statusen *ingen antikvarisk bedömning*. I praktiken spelar detta dock mindre roll, eftersom den här typen av miljöer ändå regelmässigt utreds vid exploatering. Erfarenhetsmässigt finns ofta mer eller mindre välbevarade kulturlager eller konkreta spår av byggnader på bebyggda gårdstomter.

Av okänd anledning har tomterna vid Guntorp och Hede undgått registrering. I enlighet med redovisningen i figur 3 kommer dessa (två vid Guntorp samt en vid Hede) att anmälas till Fornsök inom ramen för denna utredning (jfr nedan).

Strax öster om Tunge-bebyggelsen löper ett äldre vägstråk i form av en hålväg, registrerad som möjlig fornlämning (2914). Den sammanfaller med "lokalvägen" från bl a Kode och Långeland mot kyrkan, vilken ringlar genom Tunges beteshage på 1830-talets laga skifteskarta.

Figur 10. En väg löpte förr över Tunges beteshage, bl a på en karta från 1809. Den kan bitvis följas som en hålväg i terrängen. Vägen är registrerad i Forsök som objekt L1968:2914/2915.

På det högsta partiet i skogen 200 meter söder om Långelands gård finns en svårtolkad lämning (3602). Den noterades vid fornminnesinventeringen på 1970-talet en grav. Under revideringsinventeringen 1990 omtolkades anläggningen, som består av ett fåtal övervuxna stenar, till ett gränsmärke. Platsen ligger dock en bra bit ifrån de äldre kartornas gränser, vilket innebär att det inte behöver vara fråga om ett sådant.

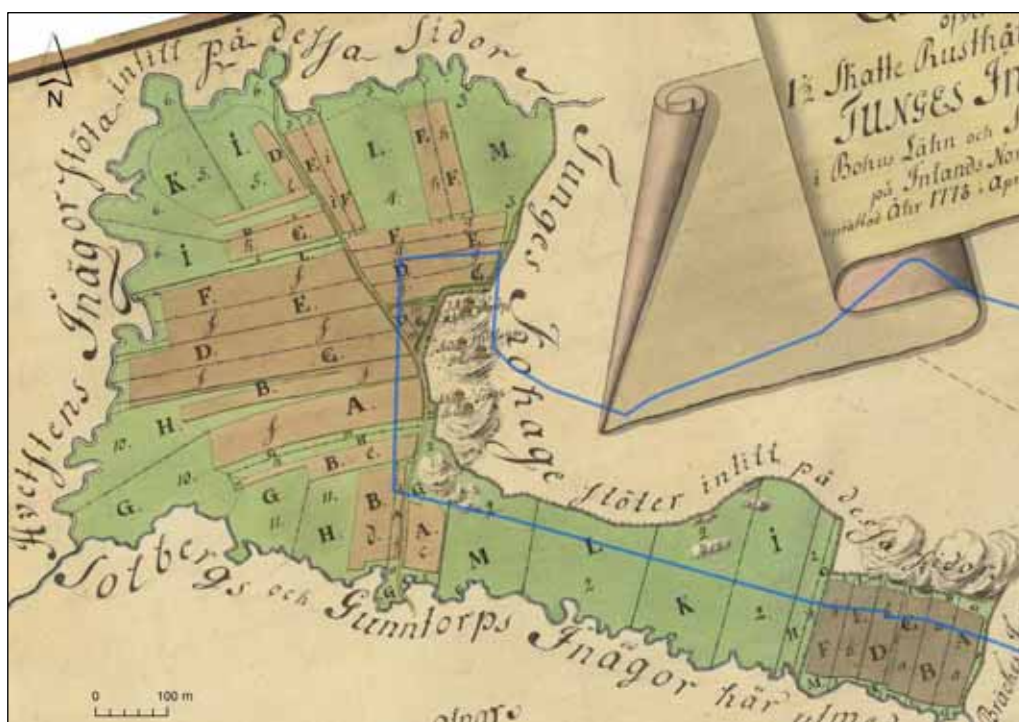
Figur 10. "Gränsmärket" L1968:3602, beläget på en höjd söder om Långelands gård. Det är oklart om stenen till vänster ingått i konstruktionen.

4. Kulturmiljöer inom och i nära anslutning till tätortsområdet i Kode

I det här kapitlet beskrivs äldre kartor och fältiakttagelser för de olika delområdena inom och närmast omkring tätortsområdet. Fältbeskrivningarna baseras, som redan nämnts, på iakttagelser under en dryg arbetsdag. Det är här såldes inte fråga om någon detaljerad redovisning utan mera exempel på vad som finns bevarat. Presentationen följer den äldre uppdelningen på olika jordregisterenheter, d v s gårdar och byar, ungefär från väster till öster. Den börjar med Tunge längst i väster.

De historiska kartorna har *rektifierats* och georefererats, d v s "vridits" rätt och anpassats till en modern kartprojektion. För orienteringens skull markeras tätortsområdets yttergränser i kartbilderna. Kartorna har exporterats till formatet geo-pdf och använts med appen Avenza Maps i samband med fältbesiktningarna (jfr figur 50). Detta material kan återanvändas i olika sammanhang i det fortsatta arbetet med att synliggöra och förmedla det historiska landskapets innehåll i området. Avslutningsvis sammanfattas de viktigaste kulturhistoriska värdena och synliga samband.

4.1 Tunge

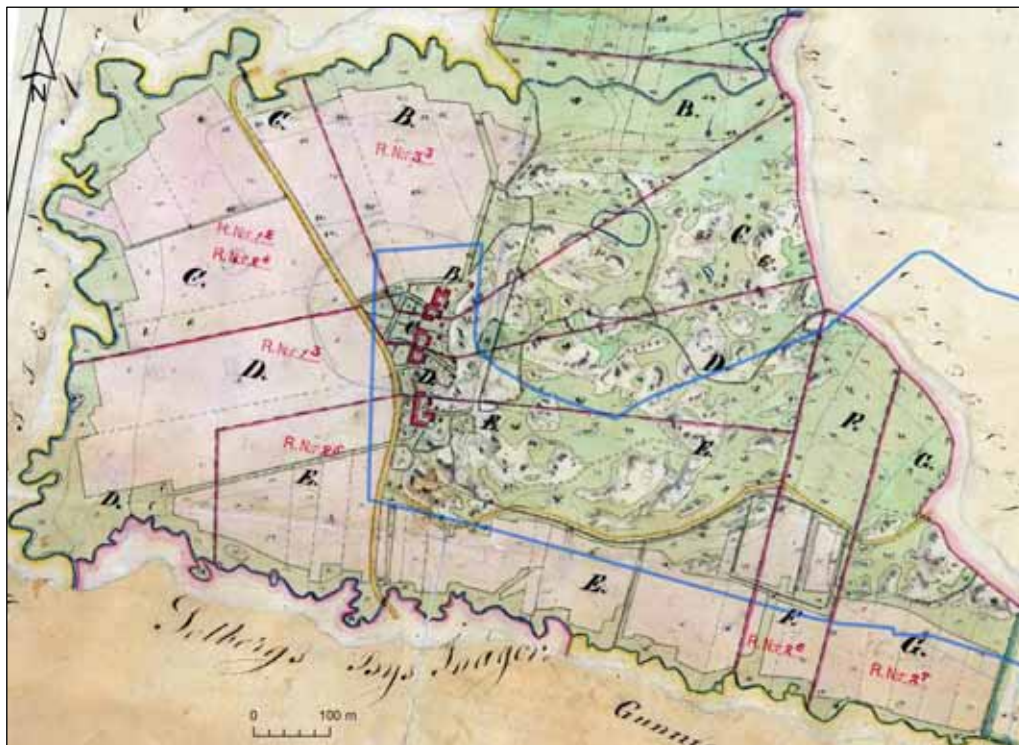
Figur 11. Storskifteskartan över Tunges inägor från 1778. Akten N103-53:1 i Lantmäteristyrelsens arkiv, Riksarkivet.

I figuren ovan återges 1778 års storskifteskarta över inägomarken vid Tunge. De tre hemmanen – kallade "Nordgården", "Millångården" och "Sörgården" – är placerade intill berget på gränsen mot byns enskilt ägda kohage. På varje gårdsläge har lantmätaren markerat två hussymboler, vilka avspeglar att det finns två (namngivna) brukare på varje. Landsvägen löper intill bytomten men vinklar vid den här tiden mot nordväst, ut genom åkergärdet.

Bebyggelsen vätter, precis som idag, mot den öppna inägomarken i väster. Här breder huvuddelen av åkrarna ut sig, men inslaget av äng i lägre delar ned mot omgivande vattendrag är ännu stort. De längsta åkertegarna väster om byn kallas i kartbeskrivningen för "Långflaterna". Ett antal åkrar finns även längst i öster. De benämns "Wallen", vilket indikerar att det rör sig om ganska nyupptagna ytor på tidigare ängsmark. Markerna längs Vallby å i söder fungerar i övrigt 1778 som äng. Den här aktuella delen av slåttermarken kallas "Skalängen".

Tunges inägor karterades i samband med förnyat storskifte år 1810 (akten N103-53:4). Även vid detta tillfälle bestod byn av sex hemmansdelar. Året före karterades även byns beteshage. Dessa kartor redovisas emellertid inte här.

Vid laga skiftet 1835 (figur 12) har uppodlingen vid Tunge nått en nivå som motsvarar dagens odlingsarealer. Så har exempelvis den ovan nämnda "Skalängen" längs Vallby å transformerats till åker. Precis som vid karteringen 1810 är de enskilda byggnaderna utsatta på laga skifteskartan. Byn består nu av åtta hemmansdelar men endast sju av dessa är delaktiga i omfördelningen av marken. En av enheterna på Nordgården tilldelas ny mark på den gamla utmarken längre norrut (ej redovisad i figur 12).

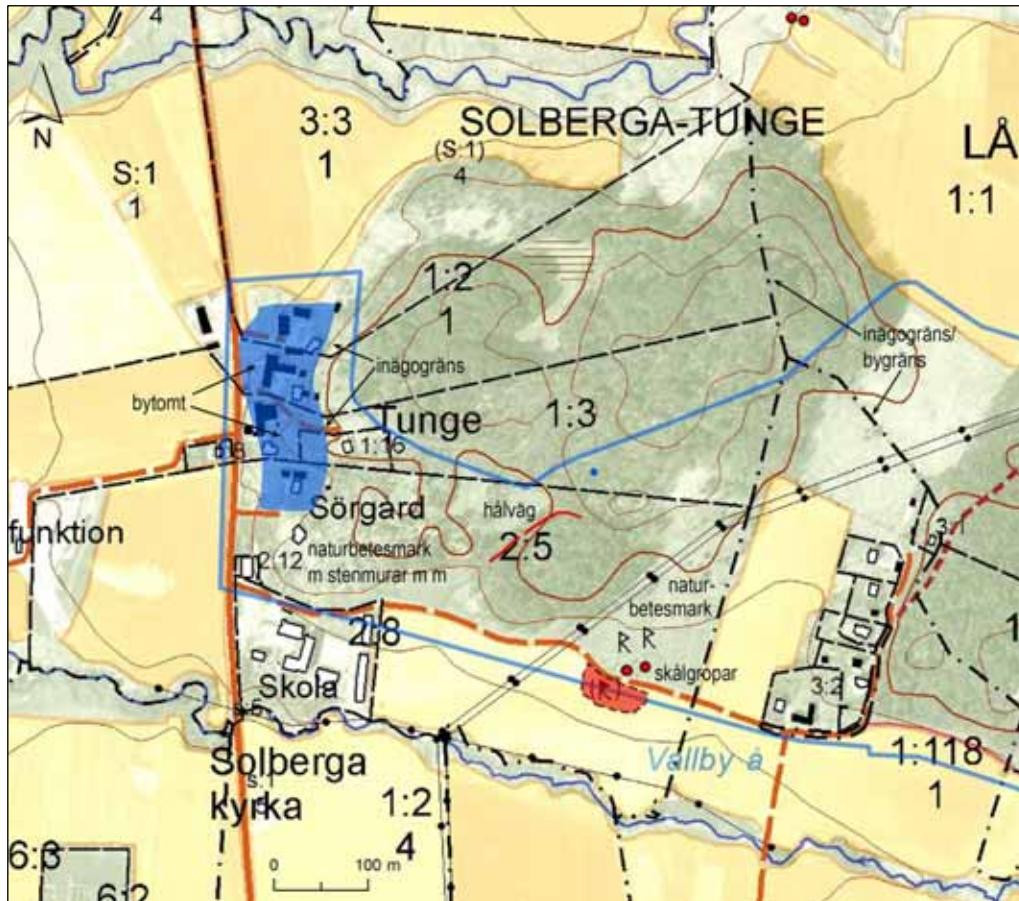

Figur 12. 1835 års laga skifteskarta över Tunge. Kartan finns endast i koncept ("original"). Akten 14-SOL-128 i Lantmäterimyndigheternas arkiv.

Precis som tidigare finns det intill bebyggelsen 1835 flera inhägnade små ytor, lyckor av olika slag. Från ett par av gårdarna löper det ut korta fågator. Längs bergskanten löper en sammanhängande hägnad som fungerar som inägo gräns. Denna finns ännu kvar i området (jfr vidare nedan). Strax öster om bebyggelsen har lantmätaren markerat ett par dammar.

Beteshagen öster om bebyggelsen består av omväxlande kala berg och ”giljor”. Det sistnämnda begreppet syftar på mellanliggande, gräsbärande ytor mellan bergen. Hagen är 1835 indelad i flera större fällor som även finns med på storskifteskartan från 1809. Från landsvägen strax söder om bebyggelsen utgår två vägar, en som följer inägo gränsen i söder och en som löper över hagen. Den sistnämnda finns delvis bevarad som hålväg (jfr ovan och nedan).

Figur 13. Fornlämningar och andra kulturhistoriska spår vid Tunge.

Odlingslandskapet vid Tunge har bevarat åtskilliga ålderdomliga drag, både övergripande strukturer och enskilda formelement. Den samlade bybebyggelsen, med tre slutna gårdsmiljöer av äldre karaktär i norra delen av det gamla tomtområdet, utgör ännu ett av landskapets viktigaste karaktärsskapande element. De två norra gårdarna hyser flest äldre byggnader. En del nytilkommen bebyggelse stör det äldre mönstret men det gäller framför allt fastigheten 1:16 som på ett olyckligt sätt placerats i ett höjdläge som kraftigt avviker från den ursprungliga bebyggelsegeografin.

Den samlade bebyggelsen exponerar än idag tydligt mot åkermarken i väster. Bete och inslag av lövskog på delar av den intilliggande, gamla beteshagen innebär att bybebyggelsens ”typiskt” bohuslänska lokalisering intill bergen också framträder ovanligt väl. Stora delar av fastigheten 2:5 betas idag, vilket också bidrar till att skapa en mjuk övergång mellan modern åkermark längs Vällby å och skogen norr om. Det ska här påpekas att det gamla bytomtsområdet och de närmast intill liggande ytorna öster om ligger inom kulturmiljövårdens riksintresse Solberga – Ödsmål (O17).

Figur 14. Bebyggelse med intilliggande åker- och betesmarker vid Tunge. Drönbild från sydost.

Närmast gårdarna och skolan i söder finns delar av den ovannämnda småskaliga strukturen med lyckor, fågator, dammar etc kvar. De enskilda formelementen sammanfaller i hög grad med innehållet på äldre kartor. Det gäller exempelvis stenmuren, den gamla inägogränsen, som löper uppe på bergskanten strax ovanför gårdstomterna. Det intensiva betet på fastigheten 2:5 är mycket karaktärsskapande. Betet är i sig en viktig historisk komponent i den innehållsrika och delvis störningskänsliga kulturmiljön, samtidigt som det bidrar till att tydliggöra de historiska spåren på marken. Miljön uppvisar som helhet stora pedagogiska värden.

Figur 15. Den gamla inägogränsen löper ännu intakt längs bergskanten ovanför jordbruksbebyggelsen i Tunge. Fotot taget strax öster om den södra gården på fastigheten 1:2.

I östra delen av Tunges bydomän finns också en innehållsrik och vacker kultur- miljö. Det rör sig här om utlöparen av naturbetesmarken som börjar vid bytomten i väster. I östligaste delen utgörs den av helt öppen gräshed med inslag av vackra enbuskar (jfr bilden nedan). Norra delen av betesmarken är bergig. I sydligaste delen syns rester efter åkertegar som går tillbaka på ytor som var i bruk vid skiftet 1835. Här finns även den lilla bergshöjden med skålgropar (L1968:2757 m fl, se figur 9). Hällristningarna ligger mycket tillgängligt alldeles intill ett promenadstråk.

Figur 16. Den hårt betade gräsheden i östra delen av Tunges marker är ett vackert inslag i landskapet. Miljön illustrerar tydligt hur betesmarkerna i området såg ut förr och utgör ett värdefullt biologiskt kulturarv.

I betad skog strax väster om den öppna betesmarken löper det tidigare beskrivna (se figur 10), äldre vägstråket. Vägen kan följas på en längre sträcka än i Fornsök.

Figur 17. Enkel stenmur i den gamla bygränsen mellan Tunge och Långeland.

I fastighetsgränsen lite längre norrut löper enkel stenmur. Sträckningen sammanfaller helt med gränsen mellan Tunges respektive Långelands kohagar på 1776 års utmarkskarta (figur 7). Hägnaden ligger idag mellan två sent brukade åkerytor, vilka ytterst går tillbaka på det sena 1800-talets uppodling.

Miljön i den här delen av Tunges marker är tydligt karaktärsskapande, inte minst genom betet. Den hårt betade gräsheden på fastigheten 2:5 utgör inte bara en del av en större, sammanhängande hagmark. Den illustrerar också på ett ovanligt tydligt sätt hur betesmarkerna i den här typen av bohuslänskt landskap såg ut förr.

Figur 18. Drönbild över östra delen av Tunges gamla ägor, med den välhävade betesmarken i mitten. Höjdpartiet med skålgropar syns i nedre delen av hagen. Foto från sydväst.

4.2 Långeland och Kode

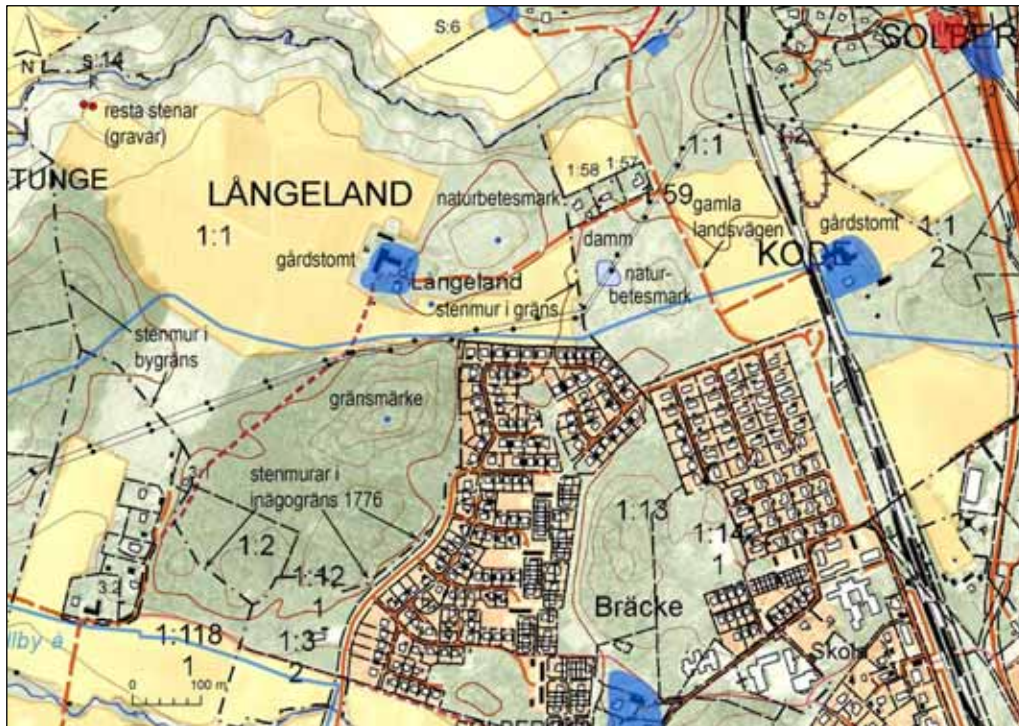
Centrala delarna av Långelands och Kodes gamla inägor ligger utanför tätortsytan. Det är huvudsakligen gårdarnas tidigare utmarker som faller inom denna. Då äldre storskaliga kartor i hög grad saknas här redovisas inledningsvis ett utsnitt ur den tidigare beskrivna storskifteskartan över utmarken från 1776 (figur 19, jfr även figur 7). I övre delen av kartbilden syns de båda gårdstomterna, vilka än idag hyser jordbruksbebyggelse. Mellan dessa ligger respektive kohage. De beskrivs på sidan 10 ovan.

Utmarken söder om Långeland kallas i beskrivningen till 1776 års karta för ”Långelands Hed” och karakteriseras som ”mager tufwig hårdwall” (bättre resp. sämre). Som framgår av kartan finns ett par mindre dammar mellan bergen. I söder gränsar utmarken mot Bräckes inägor.

Landsvägen löper över Kodes del av utmarken och vidare upp mellan inägorna och kohagen i norr. Den senare delen av vägen har överlevt och finns kvar.

1870 års karta visar både inägorna och utmarken i söder. Inägorna domineras av åkermark som vid karteringstillfället säkerligen hade betydligt större omfattning jämfört med situationen ett par generationer tidigare. Åkrarna ”fyller ut” landskapet i ungefär samma grad som idag, undantaget dagens odlingsmark öster om gården. Återgivningen av utmarken och hagen i nordost låter ana ett typiskt öppet, skoglöst beteslandskap.

Figur 21. Kulturhistoriska spår vid Långeland och Kode.

Landskapet kring Långeland och Kode är såväl kontrast- som innehållsrikt. Inom tätortsområdet i söder finns både tät bostadsbebyggelse och barrskog på den gamla utmarken. Tätorten möter här det äldre odlingslandskapet på ett tydligt sätt! På Kode-sidan genomkorsas landskapet av järnvägen.

Inägomarken vid Långeland utgör ännu som helhet en mycket välbevarad agrar miljö, med välhävdade åkrar, jordbruksbebyggelse på gamla tomten samt en vacker, intilliggande naturbetesmark som svarar mot de äldre kartornas kohage. Betet blottlägger den karaktärsskapande bergshöjden som lantmätaren uttrycksfullt återger på 1776 års utmarkskarta. I norr inramas miljön av lövskogen längs den ringlande bäckravinen. I gränsen mot Kodes marker i öster löper en stenmur i samma sträckning som på 1700-talskartan (figur 23 på nästa sida).

Kodes kohage hävdas också fortfarande och där finns även dammen från 1776 års karta kvar. Vegetationen på den magra marken domineras bitvis av ljung, vilket ytterligare förstärker intrycket av gammal betesmark. Även här framträder den höglänta, bergiga terrängen tydligt i det omgivande landskapet. Kohagen begränsas i öster av den gamla landsvägen som här ligger kvar i sin ursprungliga sträckning. Precis som vid Långeland hyser Kodes gamla tomt fortfarande agrarbebyggelse. I en fint hävdad betesmark söder om tomten finns flera stenmurar, bl a längs en fägata mot söder. En av dessa sammanfaller med inägo gränsen på 1776 års utmarkskarta.

Figur 22. Drönbild över Långeland (t v) och Kode (uppe t h). I mellersta delen av bilden syns Långelands ännu betade kohage. Till höger skimtar dammen i Kodes gamla kohage. Fotot taget mot nordost.

Figur 23. Låg stenmur av enkeltyp i gamla gränsen mellan Långelands och Kodes kohagar. Bilden tagen från Långelandssidan, med bebyggelsen på Kodes tomt synlig i bakgrunden.

Den tidigare utmarken söder om Långeland är sedan början av 1900-talet skogbevuxen, till största delen med barrträd. Topografin är bitvis ganska dramatisk, med branta stup och mellanliggande, trånga sänkor. På det högsta partiet i norr finns, som tidigare nämnts, en liten anläggning som tolkats som en gränsmarkering (jfr figur 10). Dess funktion är dock oklar.

I södra delen av utmarken löper stengärdesgårdar i 1700-talets inägo gräns (synlig i nedre, vänstra delen av figur 19). Stenmurarna är av enkeltyp och slingrar sig fram i

terrängen på ett ålderdomligt sätt. I sydost ”navigerar” de mellan branta berghällar och låter berget fungera som hägnad i så stor utsträckning som möjligt. Den här typen av hägnadsstrukturer är vanligt förekommande i Bohuslän och avspeglar ett rationellt sätt att lösa problemet med gärdesgårdar i det allmänt skogfattiga landskapet under 1700-talet och 1800-talen. Stenmurarna som visas i bilderna nedan kan mycket väl vara samma som karterades av lantmätaren i samband med skiftet på utmarken 1776.

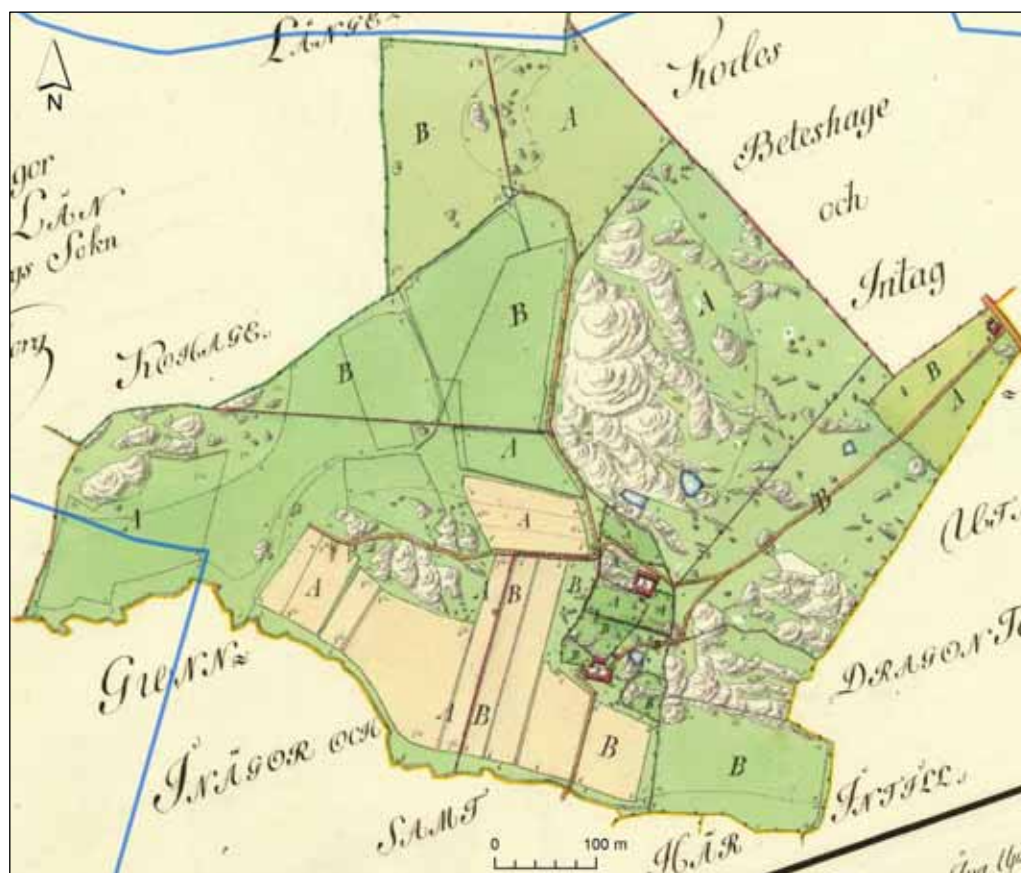
Figur. 24 Slingrande stenmur i den gamla gränsen mellan utmark och Bräckes inägor 1776.

Figur 25. Kort stenmur som binder samman branta berghällar längs den gamla inägo gränsen mot Bräcke.

4.3 Bräcke

Figur 26. Karta över Bräcke från 1809, upprättad i samband med storskiftet. Akten N103-6:1 i Lantmäteristyrelsens arkiv.

Bräckes inägor avmättes första gången 1809, i samband med storskifte. Markerna delades då mellan brukarna Anders Andersson ”den Äldre” och Anders Andersson ”den Yngre”. Som framgår av kartan ovan var gårdarna belägna ett stycke ifrån varandra, på samma platser där bebyggelsen ligger än idag.

Vid skiftet delades alla marker ”rakt av” i två lika stora delar. Det gäller såväl åker och äng på inägorna som de öster därom liggande utmarkerna. De nya gränserna framträder som raka streck på kartan. Gården A tilldelas en större yta på utmarken eftersom den norra delen innehåller en större andel berg. På utmarken finns ett par dammar. Längst i norr delas en hage, innehållande ett litet bergigt parti som ligger kvar som grönyta i dagens villaområde. I östligaste delen – intill landsvägen – återfinns ett soldattorp. I den mörkgröna ängen syns ett antal ytor som avgränsas av heldragna linjer. Troligen rör det sig om mark som håller på att omvandlas till åker.

Tre vägstråk leder ut från gårdstomterna. Det ena löper ut på inägorna i väster. Mot norr letar sig en väg fram längs inägoegränsen. Stråket har överlevt och sammanfaller med gång- och cykelbanan längs dagens bostadsbebyggelse i dalgången. Stråket mot nordost leder till landsvägen. Den sista biten löper i ”korridoren” som skapades vid utmarksskiftet 1776, just för att Bräcke skulle få kontakt med huvudvägen i öster. Vägen har överlevt i sin helhet och motsvaras av Smaragdvägen. Den Y-formade korsningen nära bebyggelsen finns också kvar och känns lätt igen för den invigde.

Figur 27. 1859 års laga skifteskarta över Bräcke. Akten 14–SOL–208 i Lantmäterimyndigheternas arkiv.

1859 karterades Bräcke inför laga skifte. I kartan, som återges ovan, framgår att det även vid detta tillfälle var två gårdsenheter som berördes av förrättningen. Där syns också att landskapet har genomgått stora förändringar sedan storskiftet ett halvsekel tidigare. Praktiskt taget all ängsmark på 1809 års karta är uppodlad och indelad i långsmala, cirka 10 meter breda tegar som avgränsas av spikraka diken. Även den tidigare hagen i norr har lagts under plogen. Samma sak gäller vid torpet i öster. Själva torp-bebyggelsen är dock flyttad cirka 150 meter längre mot sydväst. Förrättningen 1859 resulterar i att gårdarna, helt i enlighet med skiftesbestämmelserna, tilldelas varsitt sammanhängande skifte.

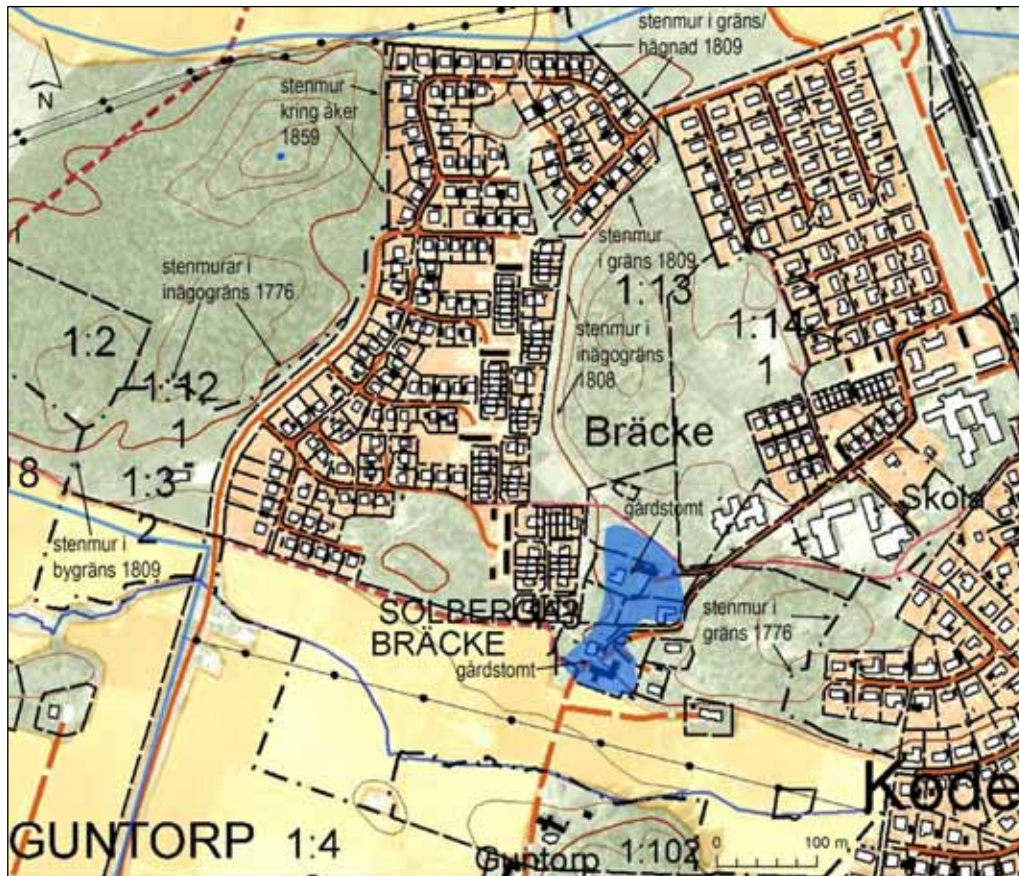
Drönarbilden på nästa sida visar hur den gamla bytomten fortfarande har en framträdande plats i landskapet vid Bräcke. Det beror både på läget i terrängen, på en utskjutande höjdlack, och den ännu i hög grad agrart präglade bebyggelsen. Det är framför allt det södra gårdsläget som bevarat en äldre, småskalig karaktär. Stora delar av den gamla utmarken i norr och öster finns också kvar, idag skogbevuxen men med en hel del exponerade berg i lövskogen. Söder om tomten finns välhävdat modern åkermark innehållande en del öppna diken.

Åkermarken som förr fyllde ut dalgången mot norr hyser nu tät bostadsbebyggelse. Hela detta område omramas emellertid nästan helt av stenmurar av olika slag! Sten-gärdesgårdarna utgörs av enkelmurar som har haft lite olika funktion (jfr figur 29). Längs östra sidan och i nordväst löper murar som hägnat in den under 1800-talet uppodlade marken. Flera murar uppträder där i dagens tomtgränser (figur 30). I sydväst finns de i avsnitt 4.2 beskrivna murarna längs den gamla by/inägo-gränsen mot Tunge.

Figur 28. Drönarbild över Bräcke (mot NNO), med bebyggelsen på den gamla bytomten synlig i mitten.

Kartbilden nedan visar att de synliga historiska spåren vid Bräcke i hög grad utgörs av just stengärdesgårdar. Förutom de ovan nämnda finns även välbevarade, äldre stengärdesgårdar i anslutning till Bräcke gårdstomt samt längs gränsen ett stycke öster därom.

Figur 29. Kulturhistoriska lämningar vid Bräcke.

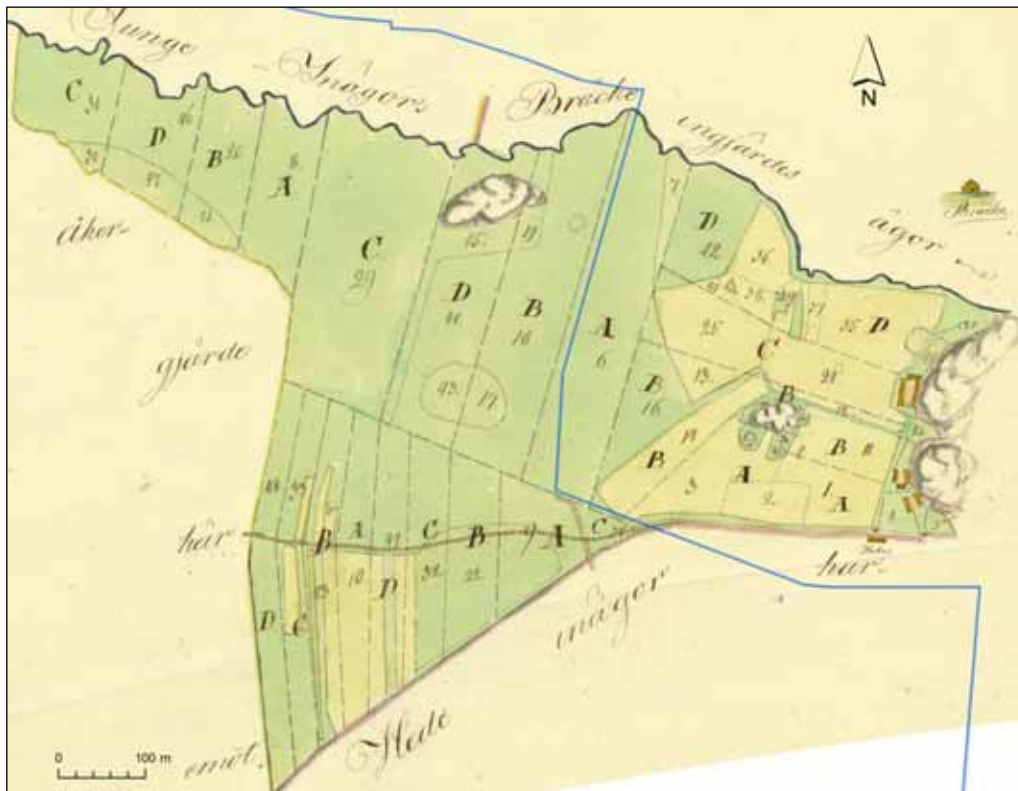
Figur 30. Stenmur längs villatomt i norra delen av bostadsområdet vid Bräcke. Muren följer hägnaden mellan en hage och utmarken på 1809 års karta.

Som påtalades ovan har stora delar av det historiska vägnätet bevarats på Bräckes gamla marker. Flera av de idag centrala vägstråken i området, t ex Smaragdvägen, har ett ursprung i vägar som redovisas på äldre kartor. Vägarna genom och förbi gårdstomterna ringlar sig fram i exakt samma sträckningar som för över 200 år sedan och är tydligt karaktärsskapande i kulturmiljön.

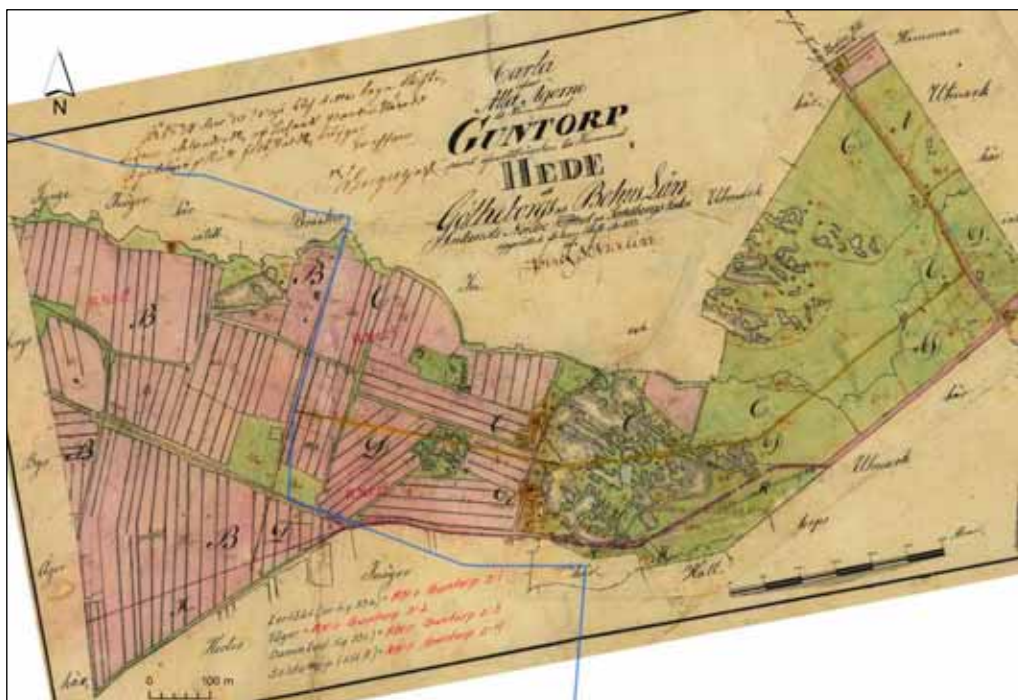
Figur 31. "Bygatan" som löper genom det södra gårdsläget i Bräcke.

4.4 Guntorp och Hede

Figur 32. Storskifteskartan över Guntorp från 1784. Akten N103-14:1 i Lantmäteristyrelsens arkiv.

Guntorp karterades inför storskifte 1784. Det tidigare enstaka hemmanet var då uppdelat på inte mindre än fyra delar, mellan vilka skiftet ägde rum. Gårdarna låg två och två, lokaliserade till ungefär samma platser som dagens båda bebyggelseytor. Byggnaderna låg då, som tydligt visas på kartan, omedelbart intill bergen öster om.

Figur 33. Guntorp vid laga skifte 1833. Akten 14-SOL-119 i Lantmäterimyndigheternas arkiv.

Inägomarken på den flacka dalslätten i väster domineras 1784 av äng, markerad med grön färg på kartan. Merparten av åkrarna ligger samlade närmast bebyggelsen. En viss uppodling är dock på gång i sydvästra delen av slättermarken. Flera smala tegar har där brutits upp och lagts under plojen. Vägen mot kyrkan löper vid tiden för storskiftet i en sydligare sträckning. Den passerar i öster mellan södra gårdsläget och Hedes omedelbart söder därom liggande tomt. Det aktuella vägavsnittet finns kvar och används idag som infart till bebyggelsen i området.

De streckade, raka skifteslinjerna på 1784 års karta visar att markerna vid storskiftet omfördelas i ganska många lotter. Vid laga skiftet 1833 delas marken mellan tre bönder, som erhåller varsitt ägoområde. Kartbilden, som återges i figur 33 på föregående sida, avslöjar att en närmast explosionsartad uppodling ägt rum på inägorna sedan 1784. Nästan ingen slättermark återstår. De nya åkrarna är indelade i smala tegar som avgränsas av diken. Det verkar som om man inom ramen för nyodlingen redan har planerat och fått till stånd en ny, rakare vägsträckning mot kyrkan.

På den mest inägonära delen av utmarken finns fyra små dammar. Ett par av dessa redovisas redan på 1776 års utmarkskarta (se figur 7). Intill den östligaste dammen ligger "Soldate Torpet" med en åker bredvid. Den bergiga terrängen kallas i kartans beskrivning, lite förvånande, för "Heden". Resten av utmarken fram mot landsvägen benämns "Kohagen". Sannolikt har lantmätaren här förväxlat namnen! På andra sidan landsvägen tar "Brehed" vid.

I slutet av texthandlingarna till 1833 års laga skifteskarta finns några detaljerade byggnadsbeskrivningar. Dessa upprättades för att två av gårdarna skulle flytta ut från den gamla tomten, som ett underlag för beräkning av kostnader i anslutning till detta. De är ofta detaljerade och erbjuder inte sällan intressant läsning, i synnerhet om byggnaderna ifråga finns kvar. För att illustrera innehållet återges här beskrivningen av boningshuset till Anders Arfwidssons 3/8 hemman:

"Mannbyggnaden af Timmer 21 1/2 alnar lång 9 1/2 alnar bred och 5 3/4 alnar hög på En alns stenfot, täckt med tegel på bräder samt brädfordrad och innehåller: Stuga med 2ne Fenster samt Bak och kakelugnar, här intill ett Rum ämnat till Köke, En kammare med Ett Fenster hvarunder är källare inrättning, en Farstuga hvarifrån är trappa till Vinden, hwarest är en Peruke kammare med Ett Fenster, Ett Köke med slutande tegeltak på bräder från Mannbyggnaden hvilket är 14 alnar långt och 4 alnar bredt."

Gården Hede ligger omedelbart söder om Guntorp och gamla kyrkvägen. Det rör sig här om en mycket liten enhet som dock omnämns i "Den røde Bog" från 1300-talets slut. Ägorna består av en smal remsa mellan den gamla kyrkvägen och bäckravinen ett par hundra meter söderut. De letar sig kilfomigt in mot Guntorp och vidare ut på den gamla utmarken, där de vid skiftena tilldelades en liten lott.

Hede är genom sin begränsade storlek och ägofigur något av en anomali i området. Sannolikt rör det sig här om rester efter en ödegård från den senmedeltida krisen, då Bohuslän förefaller ha drabbats i ovanligt hög grad. Det bohuslänska kartmaterialet och andra skriftliga källor är fulla av spår efter dessa ödegårdar. Många av dem verkar ha delats upp mellan överlevande gårdar och kom sedan att uppträda i olika

Figur 34. Laga skifteskartan över Hede från år 1836. Akten 14–SOL–138 i Lantmäterimyndigheternas arkiv.

skepnader i bl a kartorna. Hedes marker hänger på många sätt ”organiskt” samman med Guntorp, både rumsligt och genom gårdens placering nära det södra gårdsläget i Guntorp. Ytterligare en indikation på ödeläggelse är att en karta från 1797 (ej återgiven här) redovisar en sk utäng som hör till Solberga prästgård. Den senare var således också delägare i den lilla gårdens marker under 1700-talet.

Kartan i figur 34 visar Hedes ägor vid laga skiftet 1836, då markerna delades. Ett litet skifte till prästgården avsattes då längst i väster (bokstaven **A** på kartan). Prästgårdens ägor var redan vid karteringstillfället bebyggda. Hemmanets tomt låg, som redan nämnts, intill utmarken vid Guntorp längre österut.

Drönbilden nedan visar den ännu agrart präglade, äldre bebyggelsen på Guntorps och Hedes gamla tomter. Gårdarna är grupperade på ungefär samma sätt som på äldre kartor, tätt intill bergen på tidigare utmark och exponerade mot den stora

Figur 35. Drönbild (mot nordost) över Guntorp. Längst ned i bilden syns Hedes gamla gårdstomt.

åkerslätten i väster (jfr figur 37). Bebyggelsen ligger relativt väl samlad i två grupper men de enskilda gårdarna är mer eller mindre kringbyggda och därför avskärmade från varandra. Byggnaderna domineras av vitmålade boningshus från sent 1800- och tidigt 1900-tal och rödmålade ekonomilängor. Fastigheten längst i norr (1:102) avviker genom ett rödmålade boningshus och omålade längor. Byggnaderna är i ovanligt gott skick efter sakkunnig renovering på senare år. Det rör sig här om en värdefull äldre bebyggelsemiljö som, liksom grannfastigheten 1:4, hyser flera mindre ekonomibyggnader som kan ha hög ålder. Genom tomtområdet löper en ”bygata” som vid Hede ansluter till den gamla kyrkvägen som kommer in från öster.

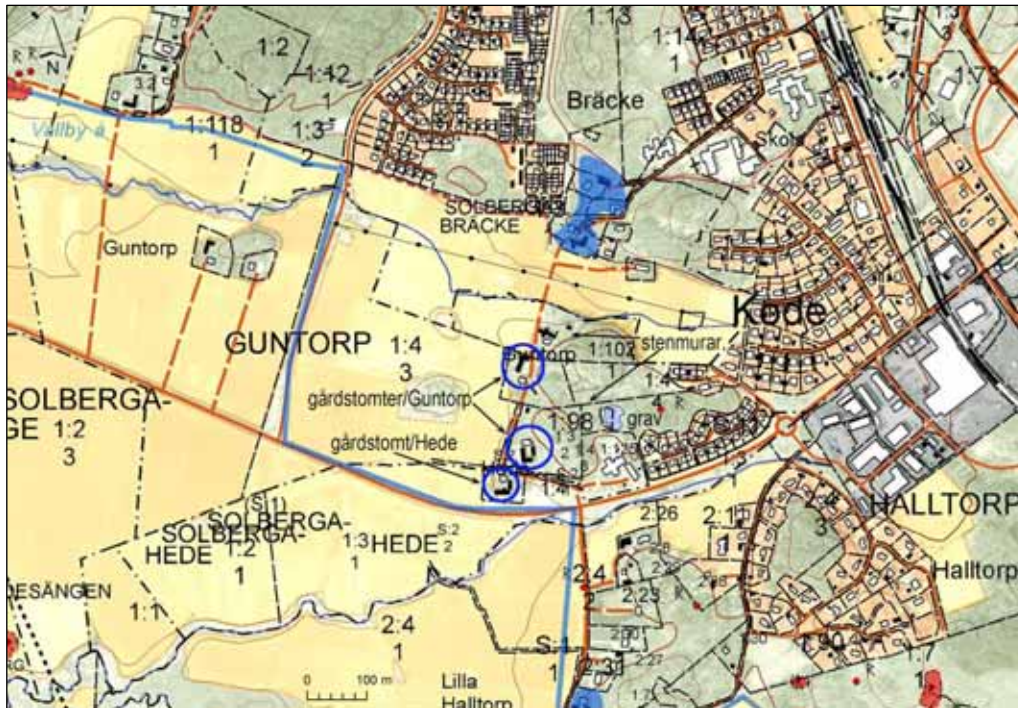

Figur 36. Bygatan genom Guntorp, här på gränsen mellan fastigheterna 1:102 och 1:4.

Figur 37. Utblick från den gamla utmarken på berget ovanför södra gården i Guntorp (1:98). Till höger syns en stor damm som redovisas på samtliga äldre kartor.

Figur 38. Kulturhistoriska lämningar vid Guntorp. I kartbilden har blåa de tidigare gårdstomterna i Guntorp och Hede markerats. De har tidigare inte varit registrerade i Forsök.

Den bergiga delen av utmarken, närmast bebyggelsen, utgör en innehållsrik kulturmiljö som delvis betas eller nyligen har betats. Här löper stenmurar i laga skiftets gränser (figur 38 och 39). Intill bebyggelsen finns en småskalig struktur med murar som avgränsar små betesfällor. Bergsformationerna strax ovanför de båda norra gårdstomterna har en märklig och fascinerande karaktär, bestående av parallella, tätt liggande ”ryggar” med smala sänkor däremellan. Ett par av dessa är vattenfyllda och sammanfaller med markerade dammar på 1833 års laga skifteskarta. Kring detta

Figur 39. Stenmur i laga skiftesgränsen mellan fastigheterna Guntorp 1:4 och 1:98.

Figur 40. Strax ovanför (öster om) den norra bebyggelsen i Guntorp har bergen ett fascinerande utseende. Mellan några av ryggarna finns de äldre kartornas dammar kvar. Marken betas ännu här.

område löper omsorgsfullt uppförda små stenmurar. En stor del av hägnaderna utgörs dock av berget självt. De lägsta partierna har "tätats" med murarna på ett effektivt sätt (se bilden nedan!).

Figur 41. "Bohuslänsk hägnad"! I det äldre skogfattiga Bohuslän utnyttjades ofta brant berg som hägnader. Flacka partier tätades med små murar för att hålla tät.

Längst österut på fastigheten 1:4, strax intill modern villabebyggelse, finns vaga spår efter det försvunna torpet på 1833 års skifteskarta. Byggnaderna har, precis som framgår av kartan, legat alldeles intill berget. En cirka 7 x 4,5 meter stor förhöjning i marken torde utgöra rester efter boningshuset. Lämningen registreras som fornlämning. I kanten av den moderna åkermarken något längre mot nordväst står ett par

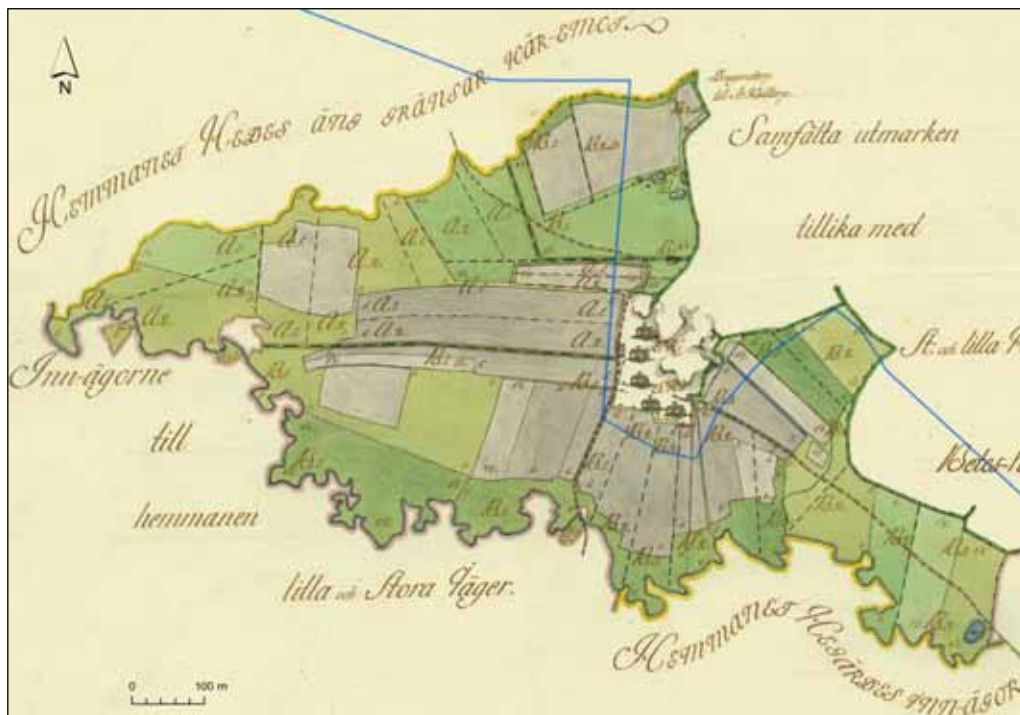
grindstolpar i muren som på 1800-talet omgärdade torpets inägor. På storskiftes-kartan över Halltorp (figur 43 redovisas detta som dragontorp under Stora Halltorp.

Figur 42. Grindstolpe vid ett av torpen på Guntorps gamla utmark.

På höjdrönet strax söder om torplämningen ligger den förhistoriska graven L1968: 3119, en stensättning som mäter åtta meter i diameter. Anläggningen är idag kraftigt igenvuxen.

4.5 Halltorp

Figur 43. Halltorp vid storskiftet 1775. Akten N103-15:1 i Lantmäteristyrelsens arkiv.

I figur 43 på föregående sida visas storskifteskartan över Halltorps inägor, upprättad 1775. Som synes faller endast en mindre del av inägomarken inom tätortsområdet. Bebyggelsen ligger, precis som idag, vid den markerade höjden, nära inpå och med vid exponering ut över omkringliggande åkermark. Åkrarna har en klart mindre utbredning än idag. I ytterkanterna har emellertid en viss uppodling kommit igång i slutet av 1700-talet. Dessa ytor benämns av lantmätaren som "Wallar".

Halltorp räknades förr som två hemman, vilka 1775 kallas Stora respektive Lilla Halltorp. De har vid tiden för storskiftet klyvts i sammanlagt fem brukningsenheter. Lilla Halltorp i norr hyser två bönder medan Stora Halltorp i söder brukas av tre. Vägen förbi bebyggelsen har samma sträckning som idag. Vid den norra tomten vinklar den dock ut på åkermarken. Den gamla vägsträckningen ligger ännu kvar som en samfällighet på fastighetskartan.

Figur 44. Laga skifteskartan över Halltorp från 1834. Akten 14–SOL–126 i Lantmäterimyndigheternas arkiv.

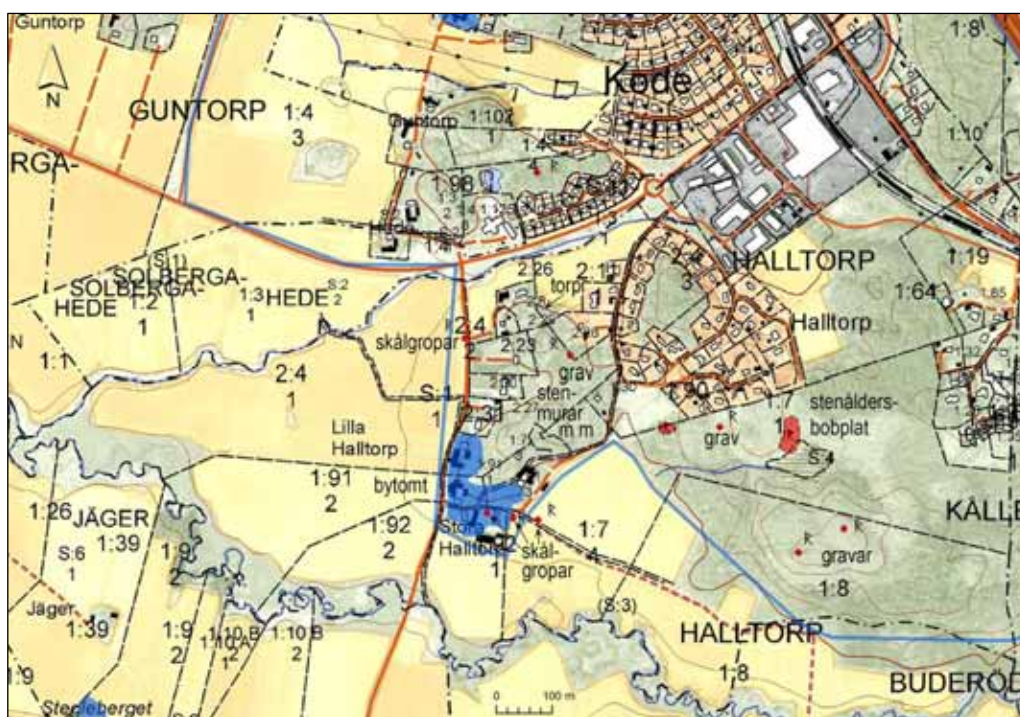
Vid laga skiftet (figur 44) delas marken ånyo mellan fem brukare. Den här gången skiftas utmark tillsammans med inägor. De förra var föremål för omfördelning separat första gången 1805. Av kartan ovan framgår att uppodlingen redan på 1830-talet nått ungefär samma omfattning som idag. På kartan syns tydligt hur den breda å-ravinen i söder begränsar åkermarken åt detta håll.

Några hundra meter norr om bytomten finns en liten rödfärgad byggnad markerad. Det rör sig här enligt kartans beskrivning om "Storegårdens soldattorp". Ett stycke öster om byn ligger tre små byggnader intill den sk "Undantagslyckan". Över inre delen av utmarken löper en väg norrut, som i allt väsentligt ligger kvar än idag (Halltorpsvägen).

Den småbrutna, bergiga terrängen på ömse sidor av vägen mot norr kallas i kartbeskrivningen för "betesbackar". Markerna längre österut benämns "Kohagen".

Över mellersta delen av utmarken löper en hägnad som även finns med på 1805 års karta. Den torde ursprungligen ha avgränsat kohagen mot samfällda utmarker längre norrut.

Söder om hägnaden ligger den tidigare omtalade dammen – kallad ”Storedammen” – som är utritad redan på 1776 års karta då den kallades ”Halltorps damm” (jfr figur 7). Strax intill finns en torvmosse. På 1805 års karta är den markerad som damm, men med tillägget ”oduglig”.

Figur 45. Fornlämningar och andra kulturhistoriska spår vid Halltorp.

En del av agrarbebyggelsen i Halltorp ligger alltså, precis som vid Guntorp, ännu kvar, samlad på den gamla bytomten intill bergshöjden. De två norra gårdarna har tydlig äldre karaktär och är kringbyggda. På Stora Halltorps tomt i söder finns några äldre byggnader men miljön är starkt präglad av industriverksamhet. Stora gräv-arbeten har genomförts här, vilka sannolikt har påverkat både eventuella bevarade spår under mark och möjligen även ett par av de registrerade skålgropshällarna. Norr om den agrara bebyggelsen finns flera moderna villor med delvis stora, klippta tomter som skapar en avvikande inramning. Vägen som löper intill bebyggelsen är en viktig historisk komponent. Den ligger kvar i de äldre kartornas sträckning.

Precis som vid Guntorp hyser den gamla utmarken strax öster om Halltorpsbebyggelsen en delvis småskalig struktur med stenmurar i skifteslinjerna och kring mindre fällor. En del av marken har även varit uppodlad relativt sent (1800-tal). Området betas emellertid inte och är bitvis under kraftig igenväxning. Här finns även en grav i form av en rest sten (L1968:8063). Vid Stora Halltorp finns de tidigare omnämnda skålgropshällarna, sammanlagt fem ytor med 82 registrerade gropar.

Vägen som löper från den gamla bytomten mot nordost och norr (Halltorpsvägen) har också, som tidigare nämnts, ungefär samma sträckning som på skifteskartorna.

Figur 46. Drörfoto över Halltorp. Miljön på Stora Halltorps gård längst ned i bild är kraftigt störd av markarbeten och byggnation.

Figur 47. På den lilla förhöjningen i bildens mitt låg Stora Halltorps soldattorp vid tiden för laga skiftet 1834.

I övergången mellan inägorna och den gamla utmarken på fastigheten 2:1 i norr finns synliga rester efter Stora Halltorps soldattorp på laga skifteskartan. Mellan dagens åker i norr och berg i söder löper en nästan sammanhängande, cirka fem meter bred förhöjning som delvis är stensatt längs norra kanten (figur 47). Lämningsarna registreras som fornlämning.

Figur 48. Den tidigare utmarken öster om Halltorp. På höjddpartiet i bildens mitt ligger två förhistoriska gravar, stensättningarna L1968:2822 respektive 3467.

Huvuddelen av de tidigare utmarkerna öster om byn är idag antingen bebyggda eller skogbevuxna. Skogsmarken består till stor del av barrskog som under 1900-talet har brukats rationellt. På ett uppväxande hygge ligger de två stensättningarna L1968:2822 och 3467 (jfr drönarbilden ovan). I södra delen av utmarken löper en stenmur i de äldre kartornas inägräns, tillika bygränsen mot Buderöd.

I östra delen av utmarken låg förr ”Storedammen” (jfr figur 44). Den försvann någon gång efter 1834, troligen i samband med uppodling under andra hälften av 1800-talet. Marken är idag bevuxen med lövskog men den gamla dammens utbredning kan fortfarande anas i terrängen. Höjddata över området avslöjar förekomsten av ett flertal diken såväl inom den forna dammytan som strax söder om.

5. Sammanfattande diskussion

Presentationen ovan har haft karaktären av en översiktlig landskapshistorisk analys av miljöerna inom och strax utanför tätortsområdet vid Kode. Utredningen har skett by för by, gård för gård och omfattat en genomgång av de historiska kartorna och en uppföljande fältbesiktning inom de gamla jordregisterenheternas jordbruksmarker. Landskapet inom befintlig tätortsbebyggelse och i anslutning till järnvägen och E6 har inte besiktigats i nämnvärd grad. Här liksom i varierande utsträckning på andra ställen inom de besökta områdena finns dock bevarade historiska element som inte varit möjliga att bedöma i detta sammanhang.

Arbetet har resulterat i nyfynd av ett antal tidigare inte uppmärksammade forn- och kulturlämningar, såsom tidigare ej registrerade gårds- och torptomter samt åtskilliga stenmurar. De förstnämnda kommer att registreras i Fornsök/Fornreg inom ramen för detta arbete. Stengärdesgårdarna har inte mätts in i detalj utan redovisas endast översiktligt på kartorna ovan.

De bitvis mycket välbevarade stenmurarna utgör emellertid ett av områdets – och Bohusläns! – mest framträdande och viktiga historiska karaktärsdrag. Flera av dem är välbyggda och löper i laga skiftets raka gränslinjer och tydliggör dessa.

Figur 49. Stenmur i gränsen mellan Bräckes gamla inägor och Långelands utmark norr om. Muren ingår i en välbevarad struktur med branta bergväggar och stenmurar som kan följas längs en mycket lång sträcka.

Ett stort antal murar har en klenare uppbyggnad och en linjeföring där de svänger fram och tillbaka. När dessa kan följas över längre sträckor sammanfaller de i regel med lantmäterikartornas inägo gränser. Fotot i figur 49 ovan visar en stenmur som ingår i ett ovanligt välbevarat system med omväxlande branta bergväggar och uppmurade partier i 1700- och 1800-talens inägo gränser mellan Bräcke i öster och Tunge i väster. Växlingen mellan murar och berg innebär att det historiska, rumsliga

mönstret ibland kan vara svårt att uppfatta vid en första anblick. Å andra sidan inbjuder den här typen av lämningar till roliga ”upptäckter” i landskapet. På flera platser löper de över mycket långa sträckor och bidrar inte bara till att synliggöra landskapshistoriska sammanhang. De samvarierar också i hög grad med skillnader i vegetationen, t ex mellan lövskog och barrskog. Den här typen av stengärdesgårdar är således mångfacetterade, inte minst pedagogiskt. De är dessvärre dåligt uppmärksammade inom kulturmiljövården, bl a beroende på att de sällan analyseras och inventeras med de historiska kartorna som utgångspunkt i. En stor del av dem uppfyller i princip kraven på att registreras som fornlämningar, vilket märkligt nog nästan aldrig sker.

När det gäller de tidigare registrerade fornlämningarna kan det vara värt att påpeka, att den stora mängden skålgropar (erfarenhetsmässigt) bör betraktas som en indikation på förekomsten av samtida boplatser under mark. Antalet registrerade ytor med skålgropar får inte heller ses som slutgiltigt. Utförda specialinventeringar på senare år visar att hållristningar av det här slaget ofta visar sig vara betydligt fler än vad som framgår av Fornsök.

Skålgropar och de ovan nämnda stengärdesgårdarna är kanske de historiska spår inom området som i sig är mest lämpliga att lyfta fram inom ramen för framtida informationsinsatser. Stenmurarna kan med fördel presenteras tillsammans med de historiska kartorna, vars attraktionskraft på den historieintresserade allmänheten ofta är förbluffande stor!

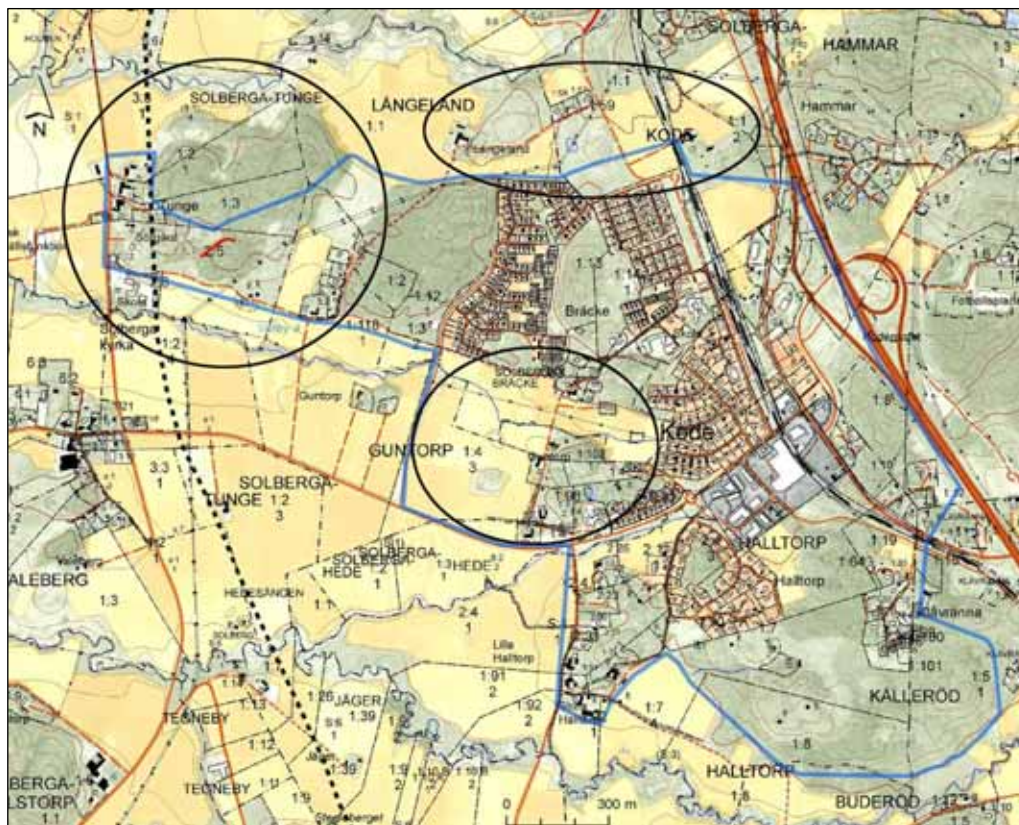

Figur 50. I bakgrunden skymtar en av de idag försvunna ”dammarna” på Långelands gamla utmark. I förgrunden mobiltelefon med 1776 års karta i appen Avenza Maps.

En annan företeelse som är värd att uppmärksamma i ett framtida levandegörande av kulturmiljöer och planering av naturvårdsinsatser är ”dammarna”. Det rör sig här, som framgått ovan, i de flesta fallen om mer eller mindre naturliga vattenmiljöer i olika storlekar, vilka vid karteringarna under 1700- och 1800-talen hade vattenspeglar och som sannolikt i första hand användes som vattenhål för betesdjuren på utmarkerna. Nästan samtliga historiska kartor redovisar dammar, bl a den stora utmarkskartan från 1776. Många av dem har försvunnit men flera finns kvar och utgör tillsammans med andra historiska spår viktiga element i kulturmiljöerna. Flera av dessa är säkerligen lämpliga att restaurera

5.1 Värdekärnor inom och strax utanför tätortsområdet

I kartbilden nedan har de ur landskapshistorisk synvinkel mest värdefulla kulturmiljöerna inom och i nära anslutning till tätortsområdet markerats grovt. Det rör sig om områden som med avseende på både förekomsten av synliga spår i terrängen och ännu läsbara, mera övergripande historiska mönster uppvisar de sammantaget högsta värdena. Dessa kommer avslutningsvis att beskrivas sammanfattande.

Figur 51.

5.1.1 Tunge

Kulturmiljön vid Tunge är komplex och innehållsrik. Den delvis välbevarade agrarbebyggelsen ligger samlad på delar av gamla bytomten på ett för Bohuslän typiskt sätt. Gårdarna är placerade intill ett utskjutande, markerat bergsparti i övergången mellan öppna inägor (idag åkerslätt) i väster och den tidigare utmarken i öster. Här återspeglas bl a bakgrunden till namnet Tunge (*landtunga*) på ett ovanligt tydligt sätt.

Den gamla utmarken på bl a fastigheten 2:5 (inom tätortsområdet) betas ännu delvis intensivt, vilket tydliggör och nyanserar det äldre odlingslandskapets uppdelning på

olika markslag. Inte minst får man här på flera ställen en representativ bild av hur de gamla utmarksbetena såg ut före 1900-talet. Västra delen av betesmarken redovisas i Jordbruksverkets ängs- och betesmarksinventering (objekt D54-BAD).

Närmast bebyggelsen finns flera stenmurar, dammar och några äldre vägstråk m m. Längs bergskanten löper en enkelmur i samma sträckning som inägo gränsen på skifteskartorna. På östra delen av utmarken finns en karaktärsskapande miljö med hårt betad mark, innehållande bl a ett stort antal skålgropar utspridda på flera ytor. Längst i öster löper stenmurar i 1700-talets gräns mot Långeland.

Bebyggelsen på Tunges bytomt ligger inom kulturmiljövårdens riksintresseområde Solberga - Ödsmål (O17). Den kortfattade skildringen av området (motiv och uttryck) till riksintresset fokuserar mest på fornlämningar och utskiftad gårdsbebyggelse i ett ”representativt öppet och betat kulturlandskap”, utan hänsyn till några mer specifika landskapshistoriska sammanhang. Riksintressets avgränsning är märkligt snäv och löper omedelbart öster om bytomten och vidare mot söder, strax utanför kyrkbyn. Den exkluderar bl a delar av kyrkbyns historiska odlingsmark och övriga inägor i dalgångens fortsättning längs Vallby å mot öster. Den här delen av dalgången inramas av gamla (delvis hävdade) utmarker och välbevarad agrarbebyggelse vid Bräcke, Guntorp och Halltorp – miljöer som utifrån ett landskapshistoriskt perspektiv borde vara en del av riksintresset.

Den lite märkliga avgränsningen av riksintresset Solberga – Ödsmål avspeglar ett tidigare kunskapsläge inom kulturmiljövården. Vid utpekandet av riksintressena för 30–35 år sedan fokuserade man inte sällan på enskilda objekt bland fornlämningar och bebyggelsen, vilka fick tjäna som utgångspunkt för avgränsning av större ytor och ”kulturlandskap”. Den historiska markanvändningen, övergripande strukturer såsom uppdelningen på inägor och utmark eller de ofta välbevarade och synliga spåren på marken ägnades lite intresse.

Riksantikvarieämbetets 2014 utgivna handbok för bedömning av påverkan på riksintressena ger emellertid utrymme för att väga in landskapsaspekterna, även när avgränsningen upplevs som snäv. De nya riktlinjerna gör det möjligt att komplettera kunskapsunderlag och även inbegripa relevanta värden *utanför* befintliga riksintresseområden, om dessa har bäring på utpekade värden *inom* riksintressemiljöerna. I det här fallet råder knappast något tvivel om att perspektivet på kulturmiljön kring Tunge måste vidgas. Det mångfacetterade innehållet på bl a den gamla utmarken öster om bebyggelsen kan kopplas till de utpekade värdena inom riksintressemiljön. Även det faktum att utmarken fortfarande betas är av stor vikt och måste vägas in. Sammantaget rör det sig här således om en mycket störningskänslig kulturmiljö.

5.1.2 Guntorp/Hede

Den landskapshistoriska miljön vid Guntorp och Hede uppvisar stora likheter med Tunge. Även här finns samlad och delvis välbevarad äldre agrarbebyggelse på den gamla bytomten, belägen intill bergig terräng på intilliggande utmark. Precis som i fallet Tunge betas den bebyggelsenära delen av utmarken fortfarande, vilket bl a

synliggör stenmurar, vägstråk, dammar och andra kulturhistoriska element. Miljön upptas i Jordbruksverkets ängs- och betesmarksinventering (objekt 562-TEF). Genom bebyggelsen löper bygatan i sin gamla sträckning. I söder finns delar av den tidigare kyrkvägen kvar. Omedelbart söder om denna ligger Hedes gårdsbebyggelse på de äldre kartornas tomt.

Den välbevarade agrarbebyggelsen i Guntorp och Hede ingår i en större landskaps-historisk kontext, där huvuddragen i det förindustriella jordbrukslandskapet ännu kan avläsas och förstås. Gårdarna intar ännu sina historiskt betingade lägen i övergången mellan vidsträckta inägor i väster och betad utmark i öster. En småskalig struktur med vägar, stengärdesgårdar, dammar m m bidrar till ökad förståelse av hur de äldre bohuslänska gårdsmiljöerna var organiserade rumsligt och funktionellt. Bebyggelsen ligger exponerad i inre delen av ett större "landskapsrum" som ansluter till det kustnära kulturlandskapet inom riksintresset Solberga – Ödsmål, och som från bedömningsynpunkt alltså kan sägas utgöra en del av detta. Den intilliggande äldre jordbruksbebyggelsen på Bräckes gamla tomt har ett liknande läge och ingår också i denna störningskänsliga miljö.

5.1.3 Långeland/Kode

Landskapet vid Långeland och Kode i norr ingår inte i det stora landskapsrummet längs Vallby å. Här finns emellertid också en helhetsmiljö som främst omfattar gammal inägomark kring ensamgårdarna Långeland och Kode. Området ligger i huvudsak utanför gällande tätortsområde men gränsar tätt intill tätt bebyggda ytor i norra delen av Kode samhälle. I öster löper järnvägen genom jordbruksmarken.

På båda de gamla gårdstomterna finns äldre, agrar bebyggelse. Gårdarna är vackert belägna intill bergig terräng, på gränsen mot tidigare utmarker i söder. Långeland (delvis även Kode) inramas naturligt på ett sätt som gör att den äldre uppdelningen på inägor och utmarker lätt kan överblickas. Omedelbart nordost om gården ligger den gamla kohagen, välbetad och med ungefär samma utbredning som på 1700- och 1800-talens skifteskartor. Hagmarken, som är anlagd kring en markerad höjd, är mycket karaktärsskapande i miljön. Den är registrerad i Jordbruksverkets ängs- och betesmarksinventering som objekt 649-WJQ.

Även Kodes gamla kohage är rumsligt i stort sett intakt och betas fortfarande. Även denna upptas i Jordbruksverkets databas (objekt A0B-IKL). Hagen avgränsas i väster av en enkel stenmur som sammanfaller med de äldre kartornas gräns mellan gårdarna. Längs östra sidan löper den gamla landsvägen. Betesmarken söder om Kode-bebyggelsen är rik på kulturhistoriska spår och välbetad. Den är registrerad som objekt 61F-GOX i Jordbruksverkets databas.

Sammantaget rör det sig även här om en störningskänslig miljö med stora kulturhistoriska värden och en bitvis mycket tilltalande landskapsbild. Närheten till befintlig villabebyggelse, järnväg och övriga kommunikationer innebär dock att den får tillskrivas en något lägre landskapshistorisk dignitet än Tunge och Guntorp/Hede. De två sistnämnda har därtill, som påtalats, en stark koppling till den omgivande riksintressemiljön.

6. Referenser

Connelid, P. 2017. *Kulturmiljö och landskap vid Kastellegården*. En kulturhistorisk analys, Kungälv kommun, Västra Götalands län. Kula AB, rapport 2017-12-07.

Framme, G. 1999. *Jordrannsaking och skattläggning i Bohuslän 1662–1666*. Utgiven av Språk- och folkminnesinstitutet

Kulturmiljövårdens riksintressen enligt 3 kap. 6 § miljöbalken. Handbok 2014-06-23. Rapport från Riksantikvarieämbetet. Publicerad på Raä:s hemsida (www.raa.se).

Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län, del VI. 1972. Ortnamnen i Inlands Nordre härad. 1. Bebyggelsenamnen. Institutet för ortnamns- och dialektforskning i Göteborg.

